

ÇAĞATAY EDEBİYATININ SON DEVRİ (1800-1920)

JÁNOS ECKMANN

Çağatay edebiyatının XV. yüzyılın başlarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar süren klâsik devri az çok incelenmiştir. Bu devrin şairleri ve eserleri hakkında, hepsi aynı ölçüde olmamakla beraber, yine de oldukça geniş bir bilgimiz vardır. Klâsik Çağatay edebî eserlerinin, pek az istisna ile, Türkiye ve Batı Avrupa kitaplıklarında bulunması, hattâ bazan tek nüshalarının sadece bu kitaplıklardan birinde saklanmış olması, Türkiye ve Avrupa'da bulunan türkologların klâsik Çağatay edebiyatı üzerindeki çalışmalarını kolaylaştırmıştır. Böylece hiç olmazsa bu devirde yaşayan Çağatay şairlerinin kimler olduklarını ve neler yazdıklarını tesbit etmek mümkün olmuştur. Çağatay edebiyatının klâsik devirden sonraki gelişmesini incelemek isteyenler ise daha güç durumdadırlar. Çünkü bu devirde yaşayan Çağatay şairlerinin ve eserlerinin tam listesi daha yapılmamıştır. Kaynaklarda adları geçtiği halde eserleri bilinmiyen nice yazarlar bulunduğu gibi, yazarı bilinmiyen birçok eserler de vardır. Ayrıca bu devre ait Çağatayca eserleri Sovyetler Birliği dışında elde etmek de pek güçtür. Bunun için bu devir Çağatay edebiyatının araştırılması, her şeyden önce, Özbek bilginlerine düşen bir iştir. İkinci Cihan Harbinden sonra, bu yolda Özbekistan'da yeni bir çalışmanın başladığını görüyoruz. Özbek edebiyat tarihçileri, nihayet büyük bir gayretle, şimdiye kadar meçhul kalmış birçok Çağatayca eseri meydana çıkarmağa muvaffak olmuşlardır. Çağatay edebiyatı ile ilgili problemler üzerinde de bir takım araştırmalar yazmışlar ve devrin klâsik eserlerini de yayınlamağa başlamışlardır. Ancak belli bir doktrinin etkisi altında kaldıkları için vardıkları sonuçlar her zaman gerçeğe uymamaktadır.

Orta Asya Türklerinin aşağı yukarı 250 yıl süren siyasî birliği, son Şeybanî hükümdarı Abdullah Han (1583-1598) ve oğlu Abdülümün'in ölümü (1598) ile sona ermiş ve Şeybanîlerin hanlığı Buhara, Hive ve (XVIII. yüzyılda) Hokand hanlıkları olmak üzere üç devlete ayrılmıştır. Buhara hanlarından bazıları, özellikle Abdülaziz Han (1645-1680) ile Subhan Kulu Han (1680-1702), yerli beylerin kuvvetini kırarak Orta Asya Türklerini birleştirmeyi denemişlerse de, sürekli bir başarı

elde edememişlerdir. Durum XIX. yüzyılda da aynı idi. Gerçi hanlar (Buhara'da emîrler) yüzyılın başlarında beylerin nüfuzunu geniş ölçüde daraltabilmişler ve ekonomi alanında da bazı yararlı tedbirler almışlardır; ancak yurdun kalkındırılması için gereken köklü reformları getirememişler ve Türkistan Türklerini de birleştirememişlerdir. Hanlıkların gerek kendi iç savaşları ve gerek birbirleriyle olan bitmez tükenmez kavgaları Orta Asya Türklüğünün kuvvetini kökünden sarsmış ve Rusların Türkistan'ı kolayca istilâsına yol açmıştır. Nitekim 1868 de Buhara ve 1873 te Hive hanlıkları, kendi varlıklarını tutabilmek için, Rus protektorasını tanımak zorunda kalmışlardır. Hokand hanlığı ise, 1876 da doğrudan doğruya Rusya'ya katılmıştır.

XIX. yüzyılda Türkistan'ın kültür hayatında köklü bir yenileşme olmamıştır. Yurdun kültür seviyesi, önceki yüzyıllarda olduğu gibi, çok düşüktü. Birçok yeni medreseler açılmışsa da, bunların programında ve öğretim metodunda bir değişiklik olmamıştır. Halbuki eski skolâstik bilgiler yeni zamanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Türkistan'a bir sömürge göziyle bakan Ruslar da, özellikle Buhara ve Hive hanlıklarında, yerli halkın kültür seviyesinin yükseltilmesi ile pek ilgilenmemişlerdir.

XIX. yüzyılda Buhara hanlığında dikkati çekecek hiçbir Çağatayca eser yazılmamıştır. Buna karşılık Hive'de ve hele Hokand'ta Çağatay dilinde canlı bir edebî faaliyet vardı. Aşk, şarap ve zamaneden şikâyet gibi eski konular üzerinde Nevaî ve Fuzulî tarzında pek çok şiirler yazılmıştır. Şeybanîler devrinde yeniden moda haline gelen ve XVIII. yüzyılda Buhara'lı şair Sufi Allah Yar'ın (ölm. 1720 sıralarında) divanı ve mesnevileri yoluyla Orta Asya şehirli, hattâ göçebe Türkleri arasında büyük bir rağbet gören tasavvuf şiiri, XIX. yüzyılda hemen hemen sönmüştü. Buna karşılık, yine Buhara'lı bir şair olan Turdî'nin (ölm. 1699 yahut 1700) başladığı ve aktüel problemlere de yer veren yergi şiiri, hele XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında, bazı kuvvetli temsilcileri bulmuştur. Ayrıca, yergi şairleri, Rusların yoluyla tanıdıkları Batı kültürünün etkisi altında, divan şiiri kalıplarına dokunmadan, yeni konular da işlemişlerdir.

Önceki yüzyıllarda olduğu gibi, bu devir edebiyatında da şiir üstün bir durumda idi. Tarihçileri saymazsak, edebî nesrin yalnız bir iki temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz. Edebî türler bakımından da bir yenileşme yoktu; divan edebiyatındaki eski şiir türleri devam etmiştir. Rus ede-

biyatını bilen Türkistan'lı şairler bile, eski şekil ve kalıpları atarak, edebiyatı yenileştirmeye cesaret etmemişlerdir.

Bu devir yazarlarının klâsik Çağatay dilini özenerek taklidettiklerini görüyoruz. Halbuki bu dil artık konuşulmuyordu. Konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi sorusu daha iyice incelenmiş değildir. Morfolojide en çok göze çarpan bir değişiklik, klâsik *-nîng* genitiv eki yerine *-ni* ekinin serbestçe kullanılmasıdır. Yazarların, ele aldıkları konuya karşı davranışları da dikkate değer. Bu yazarlar, eski konulardan bahseden eserlerinde, divan edebiyatı vokabülerini kullanmaktadırlar. Halbuki yeni konular işledikleri zaman, klâsik Çağatay gramerine pek dokunmadan, Özbekçe, hattâ — Rus işgalinden sonra — Rusça kelimeler kullanmaktan da kaçınmadıkları görülür.

H i v e e d e b i y a t ı

Nevaî yolunda yürüyen şairlerden birçoğu bu devirde Hive hanlığında toplanmıştır. Aralarında Munis Harezmi, Âgehî ve Kâmil Harezmi en dikkate değer kimselerdi.

Munis Harezmi (1778-1829), Hive yakınındaki Kıyat köyünde doğmuştur. Babası Şîr Muhammed b. Emîr İvaz Beğ bir mîrâb (su işleri müfettişi) idi. Munis, Hive medresesinde öğrenimini tamamlamış ve babasının 1800 yılında ölümü üzerine Hive hani İvaz Inak tarafından saraya alınmıştır. Bir süre saray hizmetinde bulunduğu bilinmektedir.

Munis'in *Mu'nisü'l-uşşâq* (1815) adlı bir divanı vardır. Bu divan gazeller, muhammesler, müstezadlar ve rübailerden meydana gelmiştir. Munis, Nevaî'yi kendi üstadı olarak kabul etmektedir. Ona ve eserlerine ne kadar çok değer verdiğini şiirlerinde açıkça görmek mümkündür. Bir beytinde şöyle demektedir :

*Söz içre Nevâyî cihāngîr durur,
Mu'nisğa me'ânî yolida pîr durur.*

Munis'in eserlerinde, klâsik edebiyatın ortak şiir konuları yanında, sosyal problemlere de yer verilmiştir. Devrinin birçok şairleri gibi, Munis de, zamanında okumuş adamlara değer verilmediğinden şikâyet eder :

*Bu devrân içre dür bes kim hüner 'ayb,
Hüner ehli kibi yoq elde ma'yüb.*

Şu'arā (şairler) redifli uzun gazelinde şairlerin güç durumlarından bahseder. Onların yaşamak, geçimlerini sağlayabilmek için başkalarının yüzüne gülmek zorunda kaldıklarını, yine de geçim sıkıntısı içinde tükenip gittiklerini canlı bir dille anlatır :

*Yutuban bu zamānda qan şu'arā,
Nazm eter gevher-i fiğān şu'arā.
Yerge hurşid dek¹ salur devrān,
Qılsalar seyr-i āsmān şu'arā...
Yüz hōşāmed² bile gedālıg etip
Tapa almas³ yemekke nān şu'arā.
Devlet esrārıdın erür gāfil,
Her neçe erse nüktedān şu'arā...
Şi'ri yanğlıg⁴ kēzer mahāfil ara
Qılğalı derd-i dil 'iyān şu'arā...
Derdmend u cefākeş elge qılır
Nazm ile derdini beyān şu'arā.
Ehl-i devletğa bolsa hem meddāh,
Tapmas iqbāldin nişān şu'arā...
Bes ki devrān erür hüner-düşman,
Köredür⁵ fazlıdın ziyān şu'arā.
Mizbānliğ qulurğa yoq nemesi,
Bolsa Mu'nisğa mihmān şu'arā.*

Yukardaki şikâyetlerin sonucu olarak Munis, şairin toplum hayatındaki rolünü, toplumla şair arasındaki ilgileri şiirlerinde herkese duyurmağa çalışmıştır. Ona göre, bilgisizlikle yapılan savaşta şiirin ve şairin önemli bir rolü vardır. Bilgisizlik ise, bir toplumun en büyük problemidir.

*Şi'r ol muhkem 'imāret⁶ dūr ki seyl-i hādīsāt
Eylemes, her neçe bolsa tünd, bünyādın tebāh.*

Bilgi problemi, şairin insan anlayışında temel prensiptir. İnsanın değerini sağhyan, mevki ve doğuştan gelen asalet değil, bilgidir :

*Nesebdin sūd yoq, sūd istesenğ, qıl ma'rifet hāşil,
Deme zinhār Mu'nis : falān oğlı falān dur mēn.*

Fakir-zengin, hükümdar-uyruk münasebeti edebiyatta yeni bir konu değildi. Ancak bu, Munis'in şiirlerinde yeni ve daha kesin bir şekilde belirtilmiştir :

¹ gibi   ² dalkavukça kompliman   ³ bulamaz   ⁴ gibi   ⁵ görüyor   ⁶ bina

*Anğa kim mest-i cām-i devlet dūr,
Qan içerde faqīrlerdin nē haber?
Āri¹, uyquğa bargan² aŋlamağay,
Uyqusızlarğa her nē bolsa³ eger.
Şahā, fuqarā, ki mu'nis-i gam durlar,
Bīdār-dil u kōzleri pūr-nem durlar,
Zinhār alarnı qılmağıl āzurde,
Āteş-dem u berhem-zen-i 'ālem durlar.*

Aşk, kanaatkârlık, zahit ve şeyhlere saldırış gibi eski konular, Nevaî'de olduğu gibi, Munis'in şiirlerinde de, büyük bir yer tutmaktadır. Eski Çağatay şairleri gibi, Munis de arada bir atasözleri kullanır :

*Ahbāb taptı vaşlūŋ u yād etmedi mēni.
Çın⁴ dur bu söz ki : Yoq haberi toqnūŋ açdın.*

Munis yalnız bir şair değil, seçkin bir tarihçidir de. İltüzer Han (1804-1806) ve ondan sonra han olan kardeşi Muhammed Rahim Han'ın (1806-1825) emriyle *Firdevsü'l-iqbāl* adında Hive hanlığına ait bir tarih yazmıştır. Beş bölüm içerisinde topladığı bu eserine Munis, Hazret-i Âdem ile başlamış, Türklerin en eski tarihini anlattıktan sonra Kongrat hanedanı ve Hive hanları tarihine kadar gelmiştir. Eserin son bölümünde İltüzer Han'ın ve hükümdarlığının yedinci yılına kadar Muhammed Rahim Han'ın tarihini anlatır. Fakat Rahim Han'ın emriyle eserini yarım bırakmak zorunda kaldığından, bundan sonraki kısım daha sonra yeğeni Âgehî tarafından tamamlanmıştır.

Munis, *Firdevsü'l-iqbāl*'i mecburî bırakışından sonra, Mirhond'un *Ravzatu's-sefā* adlı tarih eserini Çağataycaya çevirmeğe başlamış, fakat bu sefer de ölüm onu tamamlamasına engel olmuştur. Böylece, bu eserinde sadece birinci bölümü ve ikinci bölümün bir kısmını çevirebilmiştir.

Yazmalar : *Gazeliyât-i Mu'nis*: Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Semenov No. 1646; *Muhammesât-i Mu'nis*: aynı kitaplık, Semenov No. 1644, 1645; *Firdevsü'l-iqbāl*: İstanbul, Üniversite Kitaplığı T 82 (Âgehî'nin tamamladığı son kısım ile birlikte); Taşkent, Özb. Bil. Akad., Semenov No. 211.

Yayımlar : *Mu'nisü'l-uşşâq*, taşbasması, Hive 1875, 1291/1894. Örnekler : H. Vámbéry, *Zwei moderne zentralasiatische Dichter*: WZKM [= Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes] VI (1892), s. 273-291; Abdullaeva, s. 130-132.

İncelemeler: Thúry, s. 64; Köprülü, s. 321; Bombaci, s. 186-187; Yunus Yusupov, *Munis Horazmiy*: ŞY XXIV/9 (1956), s. 104-110; *Munis Horazmiy (1778-1829)*: ŞY XXVII/6 (1959), s. 156-157; Braginskiy, s. 144; Hayit, s. 120-121.

¹ evet   ² uykuya dalan   ³ olsa   ⁴ gerçek.

Âgehî, 1809 da Hive yakınındaki Kıyat köyünde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Muhammed Rıza'dır. Şair ve tarihçi Munis Harezmi'nin yeğeni olan Âgehî, daha küçük bir yaşta iken babası Er Niyaz Beğ öldüğü için, Munis tarafından büyütülmüş ve terbiye edilmiştir. Âgehî, Hive medresesinde öğrenimini yapmış, Arapça ve Farsça öğrenmiş, İran ve Çağatay edebiyatının klâsik şairlerini okumuş ve klâsik edebiyatı bütünü ile kavramıştır. Amcası Munis'in 1829 da ölümü, onun kısa bir süre desteksiz kalmasına sebep olmuştur. Fakat az bir zaman sonra Muhammed Rahim Han tarafından, amcasından boş kalan mîrâblığa atanmıştır. Âgehî 1874 yılında ölmüştür.

Çok genç yaşta şiir yazmağa başlamış olan Âgehî, sonradan bu şiirlerini bir divan içerisinde toplamış ve divanına *Ta'vîzü'l-'âşiqîn* adını vermiştir. O da amcası gibi Nevaî yolunda yürümüş ve Nevaî'nin etkisi altında kaldığını inkâr etmemiştir :

*Âgehî, kim tapğay êrdi sâz-ı nazmıngdın nevâ,
Behre ger yoq dur Nevâyîniñ nevâsıdın sanğa?*

Şiirlerinin başlıca konusu aşk ve tasavvuftur. Bazı şiirlerinde zenginleri fakirleri düşünmeğe çağırır :

*Nê bilür sen kêçeler faqr ehlidin nê ötkenin¹
Bister-i zerrîn üze ey kim qılır sen hâb qış!
Ol gedâ hâlğa rahm ét, kim savuqdın her kêçe
Tâ seher efgân çekip eşkin töker yıglap² qış.
Ey ganî, baqqıl yalañglar³ hâlğa bu şükr üçün,
Kim kiyer sen tehbete⁴ qâqum⁵ bile sincâb qış.*

Âgehî, şair olmaktan daha çok tarihçidir. Kendi devrine ait en önemli tarih eserini o yazmıştır. Her şeyden önce, Munis Harezmi'nin yarım bıraktığı *Firdevsü'l-iqbâl*'i Allah Kulu Han'ın (1825-1843) emriyle tamamlamıştır. Bu eserin 1813 ten 1825 e kadar olan olayları içine alan bölümü bütünü ile Âgehî'ye aittir. Ayrıca Âgehî, kendisinin çağdaşları olan Hive hanları tarihini beş kitap halinde yazmıştır. Bu beş kitap, olaylarda başrolü oynayan hana göre, sırasıyla şöyle adlandırılmıştır : 1) *Riyâzu'd-devlet* : bu kitapta Allah Kulu Han'ın saltanatı (1825-1843) anlatılır; 2) *Zübdetü't-tevârih* : Rahim Kulu Han'ın saltanatı (1843-1846); 3) *Câmi'u'l-vuqu'âti's-sultânîye* : Muhammed Emin Han'ın saltanatı (1846-1855); 4) *Gülşen-i devlet* : Seyyid Muhammed Han'ın

¹ geçtiğini   ² ağlayıp   ³ çıplaklar   ⁴ kat kat   ⁵ kakım (kürkü)

saltanatı (1856-1865) ve 5) *Şāhidü'l-ıqbāl* : II. Muhammed Rahim Han'ın saltanatının (1865-1910) 1872 yılına kadar süren devresi hakkındadır. Bu beş eser, Orta Asya'nın ve özellikle Hive hanlığının XIX. yüzyıldaki tarihinin bellibaşlı kaynağıdır. Bunun için önemi büyüktür.

Âgehî'nin, orijinal eserlerinden başka, Farsçadan Çağataycaya pek çok çevirileri de vardır. Bunlar arasında Muhammed Vârisî'nin *Züb-detü'l-hikâyât*'ı, Qābūs b. Vaşmgîr'in *Naşihatnâme* veya *Qābūsnâme*'si, İmadeddin Gicdavānî'nin *Miftāhu't-tālibîn*'i, Hüseyin b. Alî el-Vâiz-el-Kâşifî'nin *Ahlāq-i Muhsinî*'si, Mirza Mehdî Han'ın *Tārîh-i Nādirî*'si, Mirhond'un *Ravzatu's-şefâ*'sı, bir *Zafernâme*, *Ṭabaqāt-i Ekbersāhî*, *Tezkire-i Muqimhānî* v.b. vardır.

Yazmalar : Bazı şiirleri : *Beyâz-i Âgehî ve Fîrüz*, Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Semenov, No. 1692. Tarih eserleri: *Külliyât*: İstanbul, Üniversite Kitaplığı T 82 (Munis Harezmi'nin *Firdevsü'l-ıqbāl*'ini de içine almaktadır); *Riyāzu'd-devlet*: Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi 5364/III; *Câmi'ü'l-vuqū'âtî's-sultāniye*: Taşkent, aynı kitaplık 9786, Leningrad, İstitut vostokovedeniya N. E. 6; *Gülşen-i devlet*: Leningrad, aynı kitaplık B 1891, 562; *Şāhidü'l-ıqbāl* : Leningrad, aynı kitaplık C 572, ayrıca bk. L. B. Dmitrieva, *Tyurkskie rukopisi İstituta vostokovedeniya AN SSSR*: Problemi vostokovedeniya No. 4 (1959), s. 143.

Yayınlar : Âgahiy, *Tanlangan asarlar* (= Üzbek klassikleri kutubhânesi), Taşkent 1958. 308 s. Şiirlerinin Rusça çevirisi: Ogahi, *İzbrannıe proizvedeniya* (= Biblioteka klassikov uzbekskoy literaturı), Taşkent 1960, 1961.

İncelemeler : Thúry, s. 65; Köprülü, s. 321; Zeki Velidi Togan: İslâm Ansiklopedisi V/1, s. 257 (*Hârizm* maddesi); Quvâmiddin Munirov, *Âgahiy - tarihçi*: ŞY XXVII/12 (1959), s. 144-149.

Kâmil Harezmi 1825 te Hive'de doğmuştur. Asıl adı Niyaz Muhammed veya Pehlevan Niyaz Muhammed'tir. Babası Abdullah Ahund bir medrese müderrisi idi. Kâmil, medresede o zamanın âdetine göre Arapça ve Farsça öğrenmiş, İran ve Çağatay edebiyatının klâsik şairlerini, özellikle Nevaî ve Câmî'yi okumuştur. Aynı zamanda kabiliyetli bir hattat, ressam ve besteci olan Kâmil Harezmi, uzun zaman Seyyid Muhammed Han ve II. Muhammed Rahim Han'ın hizmetinde saray hattatlığı (divan beyliği) yapmıştır. Bu arada II. Rahim Han'ın Rusya'ya yaptığı gezisinde hana refakat etmiş; onunla birlikte Petersburg'a ve Moskova'ya gitmiştir. Daha sonra saray hizmetinden ayrılmış ve 1899 da ölmüştür.

Kâmil, lirik bir şairdir. Hive ve Taşkent'te taşbasmaları olarak çıkmış olan divanı, aşağı yukarı 3680 beyti içine alır. Bütün klâsik şairlerin divanlarında da görülen şiir türleri, yani gazel, muhammes,

mesnevi, rûbai, muamma ve tarihler onun divanında da vardır. Bunların konuları da aşk, dostluk, ahlâk ve eğitim ile ilgili düşünceler, hükümdara öğütler, ikiyüzlü ve halka zulmeden devlet memurlarına saldırı gibi klâsik edebiyatın içine giren konulardır. Divanından bir örnek :

*Yüz şükr, ki kördüm bu kün ol mâhliqânı,
Minġ¹ lutf ile yanımdın ötüp boldı revânı.
Nè bar édi yanıda raqîp ehlidin âşâr,
Nè mahrem-i demsâz, nè aġyâr nişânı.
Körgeç² mèn-i zârın, baqıban nâz ile yerge,
Özige bahâne qılıban şerm u hayânı.
Çün keldi yaqın, eyleben izhâr-i tevâzu',
Hâlmğa nigâh' eyledi lutf ile nihânî.
Mèn körgeç anı bîhod olup men bu şıfat kim,
Kim körse deġey³ : “Yoq dur anıġ cismide cânı”.*

Kâmil, 1897-1898 yıllarında Taşkent'te bulunduğu sırada, şehrin Avrupaî görünüşü, tiyatrolar, Rus lisesi (gimnaziya), sokaklarda erkeklerle dolaşan Rus kadınları ve aydınlatılmış sokakları ile âdeta büyülenmiş ve *Der beyân-ı ta'rîf u tavşîf-i Taşkend* adıyla şehir hakkında heyecanlı bir kaside yazmıştır :

*Rüşen êtken dek sipihr ayvânını şem'-i nücüm
Şebni rüz eyler çirâġân u fenâr-i Taşkend.*

Kâmil, Fahreddin Alî eş-Şafî'nin *Leţâ'ifü't-tevâ'if* adlı eserini Çaġataycaya çevirmiştir.

Yazmalar : *Muhammesât-ı Kâmil* : Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Semenov No. 1693 (başka şairlerin gazelleri üzerine yazılmış 284 muhammesi içine alır). Bundan başka Yunusov (aş. bk.), Kâmil'in divanının üç yazma nüshasını zikreder. *Leţâ'ifü't-tevâ'if* : aynı kitaplık, Semenov No. 1840.

İnceleme : M. Yu. Yunusov, *Kâmil Horazmiy* : ŞY XXIV/11 (1956), s. 89-102.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında II. Muhammed Rahim Han'ın sarayı, Nevaî'yi taklideden şairlerin ocağı olmuştur. Hükümdar kendisi de şairdi ve Fîrûz mahlâsı ile birçok şiirler yazmıştır. Onun emri üzerine, saray hekimi Ahmed Tabib, Tabibî mahlâsı ile, *Mecmû'atü's-su'arâ-i Fîrûzşâhî* adlı hacimli bir antoloji meydana getirmiştir. Bu antoloji 1909 da Hive'de saray basımevinde taşbasması olarak basılmıştır (bir yazma nüshası Taşkent'te, Özbek Bilimler Akademisi kitaplığında,

¹ bin

² görünce

³ diyecek

Semenov No. 1691, tarihi 1326/1908, 863 yaprak). 1638 sahife tutan bu antolojide Fîrûz'dan başka Âciz (Ürgenç müftüsü), Âkıl (Hasan Murad Beğ), Beyanî, Esed, Gazî, Hakîrî (Ahund Mahdum), Kemalî, Râcî, Sâdık, Sa'dî, Sultanî, Şinâsî, Ümîdî ve başka şairlerle birlikte 33 şair ve her şairden seçilmiş 101, topu birden 3333 tane şiir vardır. Türk Tanzimat edebiyatını bilen Tabibî, bu şairler hakkındaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir : "Hepsi Nevaî'yi taklidetmiştir, fakat hiçbiri Nevaî kadar hüner ve ustalık gösterememiştir."

Çağatayca yazan son Hive şairleri arasında İvaz Otar (Özbekçe Avaz Ūtar veya Ātar) da anılmağa değer. Bu şair 1884 te Hive'de doğmuştur. Babası Otar, saray berberi idi. İvaz, daha medrese öğrencisi iken, Nevaî yolunda gazeller yazmağa başladı. Daha sonra "cedidçilik" (aş. bk.) akımına katılan İvaz, sosyal problemlerle daha çok ilgilenmiş ve çoğunlukla eski şiir kalıplarının içerisinde, milletin geriliği, yoksul halkın durumu, memurlarla mollaların zulmü ve para hırsı, kültürün yükseltilmesinin gerekliliği v.b. gibi konular işlemiştir :

*Yoq cihān mülkide biz dēk 'āciz u bīçāre ḥalq,
Zulm tīgi birle bolğan bağrı yüz miñg pāre ḥalq...
Bolmayın¹ anlarda (=yüksek sınıfta) hīç millet, vaṭannı
saqlamaq,
Boldı qurbān bu sebebdin dāyimā ağyāra ḥalq.
Ḥalq-i 'ālemni barı² eyler teraqqī kün-be-kün,
Biz tenezzül eyleben qaldıq, edik nē kāre ḥalq.*

Çok tanınmış küçük bir şiirinde ise :

*Sipāhī³ pāra⁴ ister,
Mollā icāre⁵ ister,
Bīçāre çāre ister.
Bir çāre, zamān, bar mu?*

demektedir. İvaz, memleketin hürriyete kavuşacağını umar :

*Bar umīdim, tēzdin bolgusu⁶, hürriyet küni,
Ey 'İvaz, qalmas bulut astıda⁷ dāyim āftāb.*

Bu ruh haleti içerisinde İvaz, 1905 ve 1917 Rus ihtilâllerini şiirlerle selâmlamıştır. 1919 da ölmüştür.

Şiirlerinden örnekler : Abdullaeva, s. 166-167. İncelemeler: Mallaev s. 187-188; Avşarova, s. 42-44; Hayit, s. 130.

¹ olmadığından ² hepsi ³ memur ⁴ rüşvet ⁵ kazanc ⁶ olacak ⁷ altında

Hokand edebiyatı

XIX. yüzyıl başlarında Hokand hanlığında klâsik Çağatay edebiyatının son bir hamlesine şahit oluyoruz. Ömer Han (1810-1822) ve oğlu Muhammed Alî Han (1822-1842) devri, bu edebiyatın en parlak ve en canlı zamanıdır. Bu edebiyat, o sırada, âdeta Nevaî ve Fuzulî'yi taklideden şairlerin bir kuvvet gösterişi olmuştu.

Kardeşi Âlim Han'ın öldürülmesinden sonra tahta çıkan Ömer Han, çağdaş tarihçiler tarafından dindar ve âdil bir hükümdar olarak övülmektedir. Edebiyatı seven Ömer Han, şairleri korumuş ve onları sarayında etrafına toplamıştır. Kendisinin de Emîr mahlâsı ile Nevaî tarzında yazılmış pek çok şiirleri vardır. Ayrıca onun karısı Nadire ve oğlu Muhammed Alî de edebiyatla ilgilenen ve şiirler yazan kimselerdi. Devrinde, Ömer Han zamanı Hüseyin Baykara zamaniyle mukayese edilmiştir. Bir saray şairi olan Semerkand'lı Edâ, bunu şöyle ifade etmektedir :

Ger Nevâyîdin Edâ sözini ötkerse¹, ne taŋg²,

Şâh 'Ömer eŋzal mu yâ Sultân Hüseyin Bâyyarâ?

Ömer Han'ın Çağatayca ve Farsça şiirlerini içine alan divanında gazeller, birçok muhammes, müseddes ve müsemmenlerle 24 tuyuğ vardır. Divanın başında bulunan giriş, onun otobiyografisidir. Şiirlerinin başlıca konusu aşk, arada bir şaraptır. Ömer Han, o devirde, klâsik edebiyatı en iyi anlamış ve bu yolda en güzel şiirleri yazmış şairlerden biridir. Divanından örnekler :

Hüsn devri dür ganîmet, eylegil terk-i cefâ,

Resm (ü) âyîn-i vefâ ü 'işve-i cânâne tut!

Telberep³ etfâl taşı birle mecrûh olmasun,

Halqa-i zülfünġni zencîr-i dil-i dîvâne tut!

Örtedi⁴ köŋglüm şerâr-i nâledin eflâkni,

'Âriziŋ hecrîde cân mülkini âteşhâne tut!

Gerçi mihr (ü) mâh érür, ey şüh, sergerdân saŋga,

Cân quşın hem 'âriziŋ şam'ıġa bir pervâne tut!

Her sitem qılsaŋg, meni cânımġa qıl, ey muġbeçe,

Gayrdın bu şiveni cânıŋ için bigâne tut!

Arturur her lahza nâşih pend ile ġaflet maŋga,

Èl ara andaġ ki uyqu bâ'ış-i efsâne tut!

¹ (şiiriyle Nevaî'yi) geçerse

² şaşılacak

³ delirip

⁴ tutuşturdu

*Ğam 'ilācın mey eter aydı¹ Fuzūlī hem Emīr,
Ēy esīr-i dām-i ğam, bir gōşa-i meyhāne² tut!*

(Üniversite Ktp. T 5452, 368a: 1-7)

Cinaslı tuyuğlarından :

*Ēy köngül, bu kēçe ol ay sarı bar³,
Āh otın⁴ yarutma⁵, kim aġyārı bar.
Tuhm-i mihr ēktim muħabbet-bāġıda,
Derd berg açtı u ğam kēltürdi bār.*

(413 a: 9-10)

Yazmalar : İstanbul, Üniversite Kitaplığı T 5452, 357b-414b, tarihi 1232/1816-17, bk. Agâh Sırrı Levend, *Türkiye kitaplıklarındaki Nevaî yazmaları*: TDAYB 1958, s. 150; aynı kitaplık T 2850, bk. *İstanbul kitaplıkları türkçe yazma divanlar kataloġu*, İstanbul 1947, s. 62-63 (bu eserde Ömer Han'ın divanı XV. yüzyılın ilk yarısında yaşıyan Çaġatay şairi Yusuf Emiri'ye mal edilmiştir); Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, beş yazma, Semenov No. 1632-1636. Çaġatayca şiirlerinin birkaçı bir "beyaz" a, yani antolojiye (Semenov No. 1752), Farsça şiirlerinin birkaçı da *Macma'-i şu'arā-i Hoqandī* adlı antolojiye (Semenov No. 1642) alınmıştır.

Yayınlar : *Divān-ı Emīr ve macma'u's-şu'arā-i Asyā-i vustā*, yayınlıyan Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul 1300/1884-85; aynı eser, Taşkent 1900 ve 1901. Örnekler: H. Vámbéry, *Zwei moderne zentralasiatische Dichter*: WZKM VI (1892), s. 200-208, 269-273; Hıfzı Tevfik - Hamamizade İhsan - Hasan Âlî, *Türk edebiyatı nümuneleri*, İstanbul 1926, s. 64-71; A. N. Samoyloviç, *İz tuyugov çağatayca Emiri*: Dokladı Akademii nauk SSSR, 1926, s. 75-77. Samoyloviç, Ömer Han'ı XV. yüzyılda yaşıyan Yusuf Emiri ile karıştırmıştır. Onun bu hatası bütün Türk ve Özbek edebiyat tarihçilerini de yanıltmıştır. Nihayet İsmail Hikmet Ertaylan, Münih'te toplanan şarkiyatçılar kongresinde okuduġu *Le poète tchagataien Yūşuf Emiri et deux manuscrits de la bibliothèque de l'Université d'İstanbul*: Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses München, Wiesbaden 1959, s. 380-382, adlı bildirisinde bu yanlış a dik-kati çekmiştir.

Ömer Han'ın sarayında yetmişden fazla şair yaşamıştır. Bunlar arasında Namangan'lı Fazlî, Gülhanî, Hâzık, Mahmur, Mücrim v.b. ve üç kadın şair Mahzune, Üveysî ve Ömer Han'ın karısı Nadire vardı. Devrin en çok sevilen şairi, Fazlî idi. Fazlî gerçekten kabiliyetli bir sairdi; onun ahenkli gazelleri halk arasında yayılmış ve ün salmıştı. Fakat Fazlî'nin yaptığı en önemli iş, *Mecmū'atü's-şu'arā-i Fazlî* veyahut *Mecmū'a-i Ömer Hân* adıyla tanınan 500 sahifelik bir antoloji meydana getirmiş olmasıdır. Ömer Han'ın da dahil olduġu bu antolojide, Fazlî'nin

¹ dedi   ² meyhane köşesi   ³ o ay yüzlüye git   ⁴ ateşin   ⁵ parlatma

çağdaşı olan 75 Fergana'lı şair ile Mahzune ve Nadire'nin şiirleri vardır.

Yazmalar : *Mecmū'atü's-su'arā* : Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, beş yazma, Semonov No. 1637-1641. Bundan başka, İstanbul'da Fahri Bilge'nin kitapları arasında, Fazlî ve diğer iki Hokand'lı şair Gıyasî ve Kubâ'î (Qubâ'î)nin şiirlerini içine alan bir mecmua vardı, bk. Zeki Velidi Togan, *Türkiye kütüphanelerindeki bazı yazmalar* : İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi II/1 (1957), s. 85, No. 49.

Ömer Han'ın oğlu Muhammed Alî (Madalî) Han (1822-1842) da şairdi. *Leylâ u Mecnun* adlı mesnevisi tamamlanmadan kalmıştır.

Ömer Han'ın sarayında yaşamış veya bir süre kaldıktan sonra oradan ayrılan şairler arasında, üç kadın şairden başka, Gülhanî, Hâzık ve Mahmur en önemli kimselerdi.

Atalık (vali) Rahman Kulu Beğ'in kızı olan Nadire, 1790 yılında Endican'da doğmuştur. Asıl adı Mahiler idi. İlk şiirlerinde Kâmile, daha sonrakilerinde Nadire mahlâsını kullanmıştır. Nadire, devrinde güzelliği ile ün kazanmış bir kadındı. Bu güzellik, onun Âlim Han'ın sarayına getirilmesine ve daha sonra 1817 yılında Ömer Han ile evlenmesine sebep olmuştur. Seçkin bir şair olan Nadire'nin Çağatayca ve Farsça yazılmış iki divanı zamanımıza kadar gelmiştir. Yazdığı samimî aşk şiirleri, kocasına karşı duyduğu büyük sevgisini dile getirir. Ömer Han ramazanda iftari saray şairleri ve bilginleri ile birlikte yapardı. Kadın olduğu için Nadire bu toplantılara katılmaz ve kocasından ayrı yemek yedi. Bu yüzden bir gazelinde şöyle şikâyet etmektedir :

*Cân körmedi rüzedin hâlâvet,
İftârda yârsız ne lezzet?
Yâr eylese yârı birle iftâr,
Yoq rüzedede mundın özge devlet.
Ël barça vişâl bezmide şâd,
Tâ şubh çekip surûr u lezzet.
Her şâm mañga nevâle-i gam
İftâr qılgıga boldı qismet.
Hicrân ile rûze cevri ête almas,
Ger yâr eise, Nâdire, selâmet.*

(Türkiyat Mecmuası II, 605)

Ömer Han müşaareden büyük bir zevk duyar ve Nadire ile sık sık şiir yarışması yapardı. Ömer Han'ın hemen daima nükteli bir soru sorduğunu, Nadire'nin de bu soruya hazırlıksız cevap verdiğini; onun bu hazırcevaplığını Ömer Han'ın çok beğendiğini Nadire kendisi anlatıyor.

Aşağıdaki örnek, Nadire'nin ne kadar zeki ve nüktedan bir kadın olduğunu gösterir :

Ömer Han : *Nége erbáb-ı hured ehl-i cunündin 'ârı bar?*

Nadire : *Kim bular 'üryân, alarnıñ cübbe u destârı bar.*

Ömer Han'ın ölümünden sonra on dört yaşındaki oğlu Muhammed Alî tahta çıktı. Fakat devletin yönetimi Nadire ile saray adamlarının elinde idi. Nadire halk eğitimi ile ilgili birçok yararlı tedbirler almıştır. Fakat 1842 de Buhara emîri Nasrullah, Hokand hanlığını istilâ ederek, Nadire'yi, oğlu Muhammed Alî'yi ve üç yaşındaki torununu vahşiyane bir şekilde idam ettirmiştir.

Yazmalar : Çağatayca divanı : Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi No. 4184, 53 yaprak (*d* harfinde biten bu yazma 81 Çağatayca ve 28 Farsça şiiri içine alır). Farsça divanı: aynı kitaplık No. 7766. Mekkûne mahlâsını kullandığı Farsça divanı tamam olup 332 şirden ibarettir.

Yayınlar : Nâdira, *Tanlangan asarlar* (= Üzbek klassikleri kutubhânası), Taşkent 1958. 96 s.; *Uç şâira* (*Uvaysiy, Mahzuna va Nâdira*), *Şe'rlar*, Taşkent 1958. 68 s., 1961. 64 s.

İncelemeler : Lutfullah Âlimî, *Özbek şâiresi Nâdira* : Bilim Ocağı II (Taşkent 1923), s. 28-36, krş. *Türkiyat Mecmuası II* (1928), s. 604-605; Köprülü, s. 322; Ütkir Raşid, *Uç maşhur şâira : Nâdira, Uvaysiy, Mahzuna* : ŞY XXV/4 (1957), s. 86-90 (örneklerle); Mahbuba Qâdirova, *Nâdira icâdi* : ŞY XXVII/11 (1959), s. 133-140.

Mahzune de değerli bir şairdi. Fazlî, onun şiirlerine büyük bir değer vermiş, birkaçını antolojisine koymuştur. Mahzune'nin Fazlî ile yaptığı aşağıdaki müşaare tanınmıştır :

Fazlî : *Yüz âferîn sözüñge lübb-i lübâb körmey¹,
'Arz-ı cemâl eter mü âyine âb körmey?*

Mahzune : *Kimdin çıkar bu sözler bağrın kebâb körmey?
Genc olmağay² müyesser hâlin harâb körmey.*

Aşağıdaki parçalar, bir muhammesinin birinci ve sön bentleridir :

*Dostlar, bir hüsn-i bîhemtâya 'âşiq bolmuşam,
Hürpeyker bir meleksîmâya 'âşiq bolmuşam,
Nutqı şîrîn, la'li rûhefzâya 'âşiq bolmuşam,
Gamzesi qâtil, közi sehlâya 'âşiq bolmuşam,
Hüsn elini şâhı bir mîrzâya 'âşiq bolmuşam.*

*Ëy mên-i Mahzûn musâfirğa melâmet bîsebeb,
Tutmasam fermânını, merdûd etip eyler gâzab.*

¹ görmeden

² olmayacak

*Cüz rızā-yi dost ʿısq ehliğa nē bolğay taleb,
Çıqqalı islāmdın zünnār bağlap yoq ʿaceb,
Mēn ki dīn āfeti bir tersāya ʿāşıq bolmuşam.*

(ŞY 1957/4, 91-92)

Örnek ve incelemeler: *Uç şâira...* (yuk. bk.); Ütkir Raşid, *a. e.*, 85-86, 91-92 (örnekler); Braginskiy, s. 142-144.

Üveysî veya Veysî mahlâsını kullanan Cihan Hatun, Ömer Han'ın sarayında yaşamış olan üçüncü kadın şairdir. Margılan'da doğmuş olması ihtimali vardır. Bir şair olan babasının etkisi altında şiirle ilgilenmeğe başlamıştır. Genç yaşta kaba bir erkekle evlendirilmiş, fakat daha sonra kocasından ayrılarak Hokand'a gelmiş ve Nadire'nin nedimesi olarak saraya alınmıştır. Fazlî, Üveysî'nin şiirlerine nedense pek değer vermemiş ve antolojisine onun hiçbir şiirini koymamıştır.

Üveysî verimli bir şairdir. Gazel, müstezad, murabba, muhammes, müseddes, rübai ve çistanlar (edebî bilmeceler) ile birlikte içerisinde 400 kadar şiirin bulunduğu divanı, *Vāqi'a-i Muhammedîye* ve *Kerbelâ* adlı iki mesnevisi vardır. Aşk ve devrinin umumi durumuna karşı duyduğu hoşnutsuzluk, Üveysî'nin şiirlerinin başlıca konusudur. Şiirlerinden onun klâsik Çağatay dilini ve aruzu iyi bildiği anlaşılmaktadır.

*Ruḥuṅ üzre iki gīsū-yi şebrenḡ tutaşp dur⁸,
Ki bir genc üstide güyâ iki ejder talaşp dur².
Gül ermes³ gülşen ehlin közlerin qan ile toldurmuş,
Tēgip⁴ gamzenḡ oqı nēçün ki her yandın qaraşp dur⁵.
Şafaq ermes, yüzünḡ hicrânıda ḥurşid-i ḥâver dur,
Anı otluḡ⁶ tenidin çerḡ öṅgür⁷ tutaşp dur⁸.
Qaşınḡ sevdâsı mēn dīvāneni başıḡa tüşkençe⁹,
Sirişkim seyl-i tuḡyānı felek tāqıdın aşp dur.
Tenimḡa oqlarıṅ mūhlik émes, belki medār istep
Bu tört dīvārḡa her yanıdın çublar¹⁰ tutaşp dur.
Terahḡum birle Veysîḡa, nigārā, menziliṅ körgüz¹¹,
Bu mūhlik vādide uşbu musāfir yol adaşp dur¹².*

(ŞY 1957/4 90)

Üveysî, *çistan* (Farsça *çi est ān* 'o nedir?) türünün başlıca temsilcisidir. Büyük bir ustalıkla yazılmış 53 tane çistanı vardır. Üveysî

¹ yanyana gelmiştir   ² atılmıştır   ³ ermes   ⁴ isabet etmiş   ⁵ görünmüştür
⁶ ateşli, alevlenmiş   ⁷ eteği   ⁸ tutuşmuştur   ⁹ düşünce, düştüğü gibi   ¹⁰ çöpler
¹¹ göster   ¹² şaşırmıştır.

çistanlarını yazarken çeşitli yollardan yararlanmıştı. Bazı çistanları ebced hesabına göre yazılmıştır ki bu tip çistanlarda sorunun cevabını çistanın içerisinde geçen sayılar verir :

*Ol ne quşdur kim qanati üç érür,
Cismi bir, ammā butı ellik turur.*

Cevap: *can* (جان), çünkü üç = چ, bir = ا, ellik 'elli' = ئ.

Bazı çistanlarında ise, halk bilmecelerinden yararlanmıştı :

*Ol ne dür kim şehddin tatlıq érür hummārğa¹,
İhtiyār étsem satarnı, kirmegey bāzārğa. (Uyqu)*

Onun daha girift çistanları da vardır :

*Bu ne gümbed dür : eşik² u tünğlükidin³ yoq nişān,
Néçe gülgün pāk qızlar menzil eylep dür mekān.
Sındırıp⁴ gümbedni qızlar hālidin alsam haber,
Yüzlerige perde tartuqluq⁵ tururlar bağrı qan. (Enār)*

Örnek ve incelemeler: *Uç şâira...* (yuk. bk.); Ütkir Raşid, *a. e.*, s. 83-95, 91-92 (örnekler); Nasim Mamatov, *Uvaysiy çiyistānlari* : ŞY XXIX/9 (1961), s. 154-159.

Asıl adı Muhammed Şerif olan Gülhanî, Ömer Han sarayında yaşamış önemli şairlerden biridir. Bir köylü ailesinin çocuğu olarak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Karategin'de doğmuş ve XIX. yüzyılın ortalarında ölmüştür. Daha çok genç iken Semerkand'a, oradan da Naman-gan'a gitmiş ve bir süre Namangan medresesinde okumuştur. Fakat malî sebepler yüzünden öğrenimini yarım bırakmak zorunda kalarak Hokand'a gelmiş ve Ömer Han'ın sarayında nöker (hizmetli) olmuştur. Fakat çok geçmeden, saray adamlarını şiirlerinde yerdiği için, saraydan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Gülhanî, kabiliyetli bir şairdir. Türkçe ve Farsça yazdığı lirik ve satirik şiirleri sade ve kolay anlaşılır bir üslûpla sivrilir. Onun başlıca eseri, *Zarbülmeşel* veya *Yapalaqquş hikâyesi* adını taşır. Bu, esas hikâyeye birçok başka hikâyelerin içiçe yerleştirildiği bir çerçeve hikâyesidir. Aslında mensur olan bu eserin içerisine birçok manzum parçalar serpiştirilmiştir. Eser şöyle başlar :

Ammā rāviler andağ⁶ rivāyet qılurlar kim ilgerigi⁷ eyyām-i nāfer-cāmda Fergāna iqlimide Qayqubād atlıg⁸ pādişāhhıdın qalğan bir eski şehristān bar érdi. Anda bir Bayoğlı dégen vaţan tutmuş érdi. Ammā

¹ göze ² kapı ³ duman deliğinden ⁴ kırıp ⁵ çekilmiş ⁶ söyle
⁷ önceki, eski ⁸ adlı

anınġ havāsı hōş ve bādı dilkeş. Sebze, reyāhīn, envā¹-i güller, çeçekler kesretidin qorġan¹ bahār çağıda tāvusunġ perleri dēk türlenip² mu-naqqaş körinür erdi. Ve anınġ yanında bir yaġaçlıq yerde Yapalaqquş meskeni, ata babasının qalġan cāyı bar érdi. Ammā Bayoġlınġ bir qızı bar érdi ki mihr-i hāveri yüzige bende érdi.

*‘Ārizidin şems u qamer dūr hacil,
Sözleridin şehd u şeker münfe‘il.
Hāşil-i ‘ömri édi ol baynı³,
Atı Güneşbānu uşal aynı.*

Yapalakkuş (Baykuş), oġlu Külenkir Sultan için Bayoġlu’nun (Kukumav) kızı Güneşbanu’yu ister. Körkuş (Puhu kuşu) dünür olarak Bayoġlu’nun evine gönderilir. Körkuş, yolda çeşitli kuşlara rastlar ve onlarla tartışmalar yapar. İlk rastladığı Hüdhüd (Çavuş kuşu), Körkuş’u bu akılsızca teşebbüsünden vazgeçirmeġe çalışır; eġer vazgeçmezse, dülgerliğe özenen maymunun başına gelen şeyin onun da başına geleceğini söyler. Körkuş maymunun hikâyesini öğrenmek ister, Hüdhüd de anlatır :

*Bar édi Keşmīr nevāhīde taġ
Bāġ-i İrem reşkidin kökside dāġ.
Anda ‘imāretke yaraġlıq⁴ yaġaç,
Yétti qulaç, boyı on ikki qulaç.
Bar édi köp ni‘met u elvānları,
Hurrem u ma‘mūr édi hayvānları.
Zülf kibi sünbül-i hoşbūları,
Rāhat-i cān érdi aqar suları.
Üydin⁵ uluġraq édi gülbüni,
Anda vatan tutmuş édi maymūnı...
Bir küni neccār-i hıredmend ferd
Könġli yaġaç yoqlıġındın qıldı derd.
Bardı uşal taġqa, mevkūf édi,
Ezġü⁶ yaġaçlar ança ma‘rūf édi...
Egdi ol dil gōşasınınġ perdesin,
Bélge soqup tīşe bilen erresin.
Barıp ańġa késti yaġaç rīşesin,
Qoydı uşal yerde untup tīşesin*

1 kale

2 çeşit çeşit olup

3 zengin

4 yarar

5 evden

6 iyi

Özge¹ tağqa barıp² yana³ kèsti yağaç,
 Yarmağını qıldı meger ol 'ilâc.
 Balta bile bir uçını yardı ol,
 Pâne qoyup tîşe sarı⁴ bardı ol.
 Tüşdi benâgâh anğa maymûn közi,
 'Âqil u dâñâ sanap ol dem özi.
 Aydı : "Ulus içre bu bir kesb dür,
 Kesbni başınğa kiysenğ, nesb dür.
 Mên dahı neccârlıqıñı örgeney⁵,
 Balalarım⁶ barçasığa⁷ örgetey."
 Cedh qılıp turdı revân bargalı⁸,
 Ya'ni yağaç qalmışını yargalı...
 Mindi⁹ yağaç üstige neccâr dek,
 Kâsib-i pürkerde-i pürkâr dek.
 Ketti hüner şevqı bile güşşası,
 Tüşti yağaç ayrısığa dümçesi.
 Belki nêdin boldı tutulmaqlığı,
 Mümkün êmes oldı qutulmaqlığı.

Hüdhüd maymun hikâyesini anlattıktan sonra, Körkuş da dişi deve ile yavrusunun hikâyesini anlatır. Hikâye bu şekilde devam edip gider. Nihayet Körkuş, Bayoğlu'nun evine varır ve gelişinin sebebini anlatır. Bayoğlu teklifi reddetmez, ancak bu işi akrabalarıyla konuşmak istediğini söyleyerek Körkuş'u Yapalakkuş'a geri gönderir.

Yapalakkuş, arkadaşı Şoranul'u (Karga) bir mektupla Melikşahin'e gönderir. Melikşahin, mektubu alır almaz, hazinecisi Kârdan'a Külenkir Sultan'ın düğün merasimi için hazırlık yapmasını emreder. Bayoğlu'nun bulunduğu yer çok uzaktır. Kârdan Turumtay (Doğan) ile birlikte yola çıkar. Yolda birbirlerine iddialı hikâyeler anlata anlata nihayet Kubad şehrine varırlar ve Bayoğlu'nun evinde konuk kalırlar. Bayoğlu onları büyük bir konukseverlikle karşılar, fakat çeyiz olarak bin tane harabe ister. Bu haber Körkuş'a vâsıl olunca, Körkuş pazarlık etmek için Bayoğlu'na bizzat kendisi gider. Fakat Bayoğlu o kadar hasistir ki bin harabenin bir tanesinden bile vazgeçmez. Körkuş, onun bütün şartlarını kabul etmek zorunda kalır. Bu şekilde her iki tarafın uyuşması üzerine, hikâyenin sonunda Külenkir Sultan ve Güneşbanu evle-

¹ başka   ² gidip   ³ yeniden   ⁴-a doğru   ⁵ öğreneyim   ⁶ çocuklarım   ⁷ hepsine
⁸ gitmeğe, gitmek için   ⁹ bindi, çıktı

nirler. Hikâye de bütün kuşların katıldığı büyük bir düğünle bitmiş olur.

Gülhanî'nin bu eseri, halk masallarına benzer. Yazar, kuşların hayatını anlatırken, Fergana vâdisi insanların hayatını ve yaşayışını tasvir eder ve o zamanki Orta Asya toplumunun karakteristik tiplerini işaret ederek yönetici tabakayı yermeyi de ihmal etmez. Hele hikâyedeki başkahramanların baykuşlardan seçilmiş olması büsbütün mânidardır. Çünkü yazarın zamanında Fergana vâdisi yıkık ve harabelerle dolu idi.

Gülhanî, folklordan ve halk masalı motiflerinden geniş ölçüde yararlanmıştı. Onun dilinde halk dilinin etkisi kuvvetle hissedilir. Halk dilinden alınan deyimler, hele atasözleri, eserdeki üslûbun başta gelen özelliğidir. Zaten yazarın, eserine "Zarbülmesel" adını vermesi de bundandır. Örneğin: *Tikensiz gül, şadefsiz dür, meşaqqatsız hüner bolmas*, veya manzum şekilde de :

*Yahşi¹ bilen yürdüñg, yétting murādğa,
Yaman bilen yürdüñg, qaldıñg uyatqa².*

Son olarak, Gülhanî'nin bu eserinin son Çağatay nestinin en güzel bir örneği olduğunu söyleyebiliriz.

Yayınlar : *Zarbülmesel*, Kazan 1890; Gulhaniy, *Tanlangan asarlar* (= Üzbek klasikleri kutubhânasi), Taşkent 1958. 80 s.; aynı yazar, *Zarbulmasal va gazallar* (= Üzbek klasikleri kutubhânasi), Taşkent 1960. 72 s. Örnekler: Abdullaeva, s. 118-129. Rusçaya çeviriler : Aydarov ve A. N. Vişnegorskiy çevirisi, Taşkent 1895; M. Aybek v.b., *Antologiya uzbekskoy poëzii*, Moskova 1950, s. 231-234; Gul'hani, *Ízbrannie proizvedeniya* (= Biblioteka klassikov uzbekskoy literaturı), çeviren: M. A. Sal'e, Taşkent 1951. 71 s.; Klimoviç, s. 472-487 (çeviren: P. İ. Petrov).

İncelemeler : Mallaev, s. 146-157; Avşarova, s. 32-33; Braginskiy, s. 146; Hayit, s. 123.

Cüneydullah Hâzık XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Herat'ta doğmuştur. Orta Asya'yı birkaç kere gezmiş olan babası İslâm Şeyh, okumuş bir adamdı. Cüneydullah, öğrenimini Herat'ta yapmış; Herat sanat çevresi içerisinde edebî kişiliğini kazanmıştır. Fakat edebiyat ve şeriat ile olan yakın ilgisine rağmen, medresede tıp öğrenmiş ve hekim olmuştur. Bu sebepten dolayı da şiirlerinde Hâzık Tabib mahlâsını kullanmıştır.

1799 yılında Cüneydullah Herat'tan Emîr Haydar'ın saltanat sürdüğü Buhara'ya gelmiş ve kısa bir zaman içerisinde buradaki şair ve bilginler arasında ün kazanmıştı. 1820 sıralarında Buhara'dan Hokand'a gelen Cüneydullah, Ömer Han'ın saray şairleri arasına katılmış; Ömer

¹ iyi   ² utanca

Han'ın 1822 de ölümünden sonra Hokand'ı terk ederek o sırada canlı bir edebiyat merkezi olan Hive'ye gitmiştir. Burada, Allah Kulu Han tarafından, Munis'in ölümü ile yarım kalmış olan Mirhond'un *Rav-zatu's-şefâ* adlı eserinin Çağatayca çevirisini tamamlamakla vazifelen-dirilmiştir. Cüneydullah bu eserin ancak birkaç bölümünü çevirmiş ve 1830 sıralarında Hokand'a dönmüştür. 1842 de Buhara emîri Nasrullah Hokand'ı istilâ ettiğinde Hâzık da diğer şair, bilgin ve sanatçılarla birlik-te esir edilerek Buhara'ya götürülmüştür. Yolda, Buhara'ya doğru giderlerken, Nasrullah şaire Hokand zaferini bir beyit içerisinde övmesini emrettiği zaman, Hâzık Farsça bir beyitle şu cevabı vermiştir :

بریدی بر قد خود از ملامت
لباسی تا بدامان قیامت

*Sen kendi boyuna melâmetten
Tâ kıyamete kadar giyeceğin bir elbise biçtin.*

Bu şiir üzerine Nasrullah şaire çok kızmış ve onun idamına karar vermiştir. Fakat Hâzık, dostlarının yardımıyla, o zaman bağımsız bir beylik olan Şehrisebz'e kaçmıştır. Bununla beraber şair, burada da Nasrullah'ın öcünden kurtulamamış; emîrin Şehrisebz'e gönderdiği katiller tarafından vahşice öldürülmüştür (1843).

Hâzık'ın Çağatayca ve Farsça birer divanı, bir de *Yûsuf u Zelihâ* adlı Farsça bir mesnevisi vardır. Çağatayca şiirleri Nevaî ve Fuzulî'nin etkisi altındadır. Hattâ Fuzulî'nin onun üzerindeki etkisi o kadar kuvvetli olmuştur ki şair bazı şiirlerini azerice ve Çağatayca karışık bir dille yazmıştır :

*Hâlîngni hayâli beni sevdâyi edip dür,
Ur boynuma zencîrni, ol zülf-i mu'anber,
Köz suyu şefâsı her yere dursa,
Kêl, seyr edeli gülşene, ey serv-i semenber,
Bilmem kime dâd¹ eylerem, ol Türk elidin*

*Öldürdi beni her kiprikleri hancer,
Çun hüsn gülini dègil, ey şüh, vefâsı,
'Uşşâqa cefâ eyleme, ey şüh-i sitemger,
Hâziq, bilürem tûti-yi tab'îngni ki olmuş
Çun la'l lebi vaşfi erür qand-i muqarrer,*

*dîvâne olup mên.
ey Türk-i perîrû!
üyde bize ne var?
her gül sarı her su!
mên oluban çâk.*

*ol nergisi cādū.
sên bolma vefâsız!
çoğ olma cefâcū!
çoğ mâyl-i şekker.
dur emdi ne qaygu?
(ŞY 1957/9, s. 130)*

¹ şikâyet

Hâzık da, devrinin âdetine uyarak, Nevaî'nin birçok gazellerini tahmis etmiştir.

Yazmalar : Farsça divanı: Leningrad, Institut vostokovedeniya AN SSSR, No. 470 ve Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi, Semenov No. 1647, 1648; *Yūsuf u Zelihâ* : aynı kitaplık, Semenov No. 1649-1654 (6 nüsha).

İncelemeler : Şadreddin 'Aynî, *Nemûne-i edebiyât-i Tâcîk*, Moskova 1926, s. 257; Ğafur Ğulâm, *Unutilmas kişiler tüğrisida* : "Qizil Üzbekistân" gazetesi, 1948; Aziz Qayumov, *Şâir Hâziq*: ŞY XXV/9 (1957), s. 127-133; Aziz Kayumov, *Poët Hazık* : Voprosı uezbezkoy literaturı. Literaturno-kritičeskie stat'i, Taşkent, s. 437-444.

Molla Şiroğlu Mahmud XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Mahlâsı Mahmur'dur. Nerede doğduğu ve nerede öldüğü bilinmiyor. Babası Molla Şîr, Hokand yakınındaki Baytümen köyündendi. Okumuş bir adam olan Molla Şîr, Hokand'ta Medrese-i Mîr'de hocalık yapmış ve Ekmel mahlâsı ile şiirler yazmıştır. Edebiyat meraklıları ve birçok şairler, Molla Şîr'in evinde sık sık buluşurlardı. Bu toplantılarda, davetlilerin şiirleri okunur ve üzerlerinde tartışmalar yapılırdı. Genç Mahmur da, bazen bu toplantılara katılır ve kendi şiirlerini okurdu.

Mahmur şiire hayrandı. Farsça bir şiirinde bu şiir severliğini şöyle belirtir :

نه مرا کسب نه دردست هنر غیر از شعر
نه مرا یاورى نه داذرى غیر از شعر

*Ne bir işim ne de elimde bir hünerim var şiirden başka,
Ne bir yardımcım ne de bir kardeşim var şiirden başka.*

Mahmur, bir aralık saray şairi olarak Ömer Han'ın sarayında yaşamıştır. Fakat yergileri yüzünden saray adamları ile geçinemiyerek, saraydan ayrılmak zorunda kalmıştır. Şiirlerinden, onun bundan sonraki hayatının yoksulluk içerisinde geçtiği anlaşılıyor :

*Hîç kişi 'âlemde mên dek tâlib-i nân bolmasun,
Nân sorağıda halâyıq içre sersân bolmasun.*

Mahmur'un ilk şiirleri Nevaî tarzında şiirlerdir. Fakat onun bu tarz şiirlerinden çok yergileri ünlüdür. Mahmur, bu yergilerinde, saray şairi Fazlî başta olmak üzere, mollalar, tabipler, kadılar v.b. ile alay eder. Bunlar arasında "Hepelek" adlı şiirinin edebiyatta ayrı bir yeri vardır. Hepelek, Fergana vâdisinde bir köyün adıdır. Bu köyün halkı anlatılmaz bir sefalet içinde yaşar. Onların bu kötü durumunu yeni ihdas edilen "tille pulı" (altın olarak ödenen vergi) adlı bir vergi bir

kat daha ağırlaştırmıştır. İşte şair bu köyün acıklı durumunu istihzalı ve canlı bir dille anlatır :

*Ëy cihāndār-i zafer-kevkebe-i devr-i felek,
Gūş qıl qışsa-i qışlağ-ı¹ harāb-i Hepelek!
Turfā qışlağ-ı ğāzabkerde ki perrendeleri,
Tavuğı igneçi² u ördek u qazı kepelek³.
Bar u yoq üylerini bende beyān ger qılsam,
Bir ketek⁴, ikki kepe⁵, üç alaçuq⁶, dört ketelek⁷.
Deme üy, belki zemīn. Kündüz eger kirse kişi,
Her taraf bétige⁸ urğaylar anıñ körşepelek⁹.
Halqını körseñg eger, ölesi¹⁰ u qağ¹¹ u harāb,
Açlığdın eğilip qāmeti mişl-i kemelek¹².
Keçe güyā eşitip şöreti tille pulını,
Hepelek qorqusdın uçtı mişāl-i kepelek...*

Şiirin sonunda şair, Ömer Han'dan bu yeni verginin kaldırılmasını rica eder.

Mahmur, şiirlerinde klâsik şekilleri ve aruzu muhafaza eder. Gerçek hayatı aksettiren yergileri, konu bakımından bir yeniliktir. Ayrıca, şair bu gibi şiirlerinde birçok Özbekçe kelimeler de kullandığı için, dili de artık klâsik bir dil sayılamaz.

Yayımlar : Mahmur, *Tanlangan asarlar*, Taşkent 1951. 35 s.; aynı yazar, *Şe'rlar* (=Üzbek klassiklari kutubhânasi), Taşkent 1959. 56 s. Örnekler: Abdullaeva, s. 111-117. Rusçaya çeviriler: "Hafalak": Aybek, s. 248; seçmeler: Zvezda Vostoka 1951/7, s. 88-92; Mahmur, *İzbrannıe proizvedeniya* (=Biblioteka klassikov uzbekskoy literaturı), Taşkent 1951. 31 s.

İncelemeler: Mallaev, s. 133-145; Avşarova, s. 34-35; Sâbir Abdulla, *Mahmurning hacvlari* : ŞY XXVII/3 (1959), s. 128-133 (örneklerle); Braginskiy, s. 146 v.d.; Hayit, s. 123-124.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusların aracılığı ile Batı kültürü yavaş yavaş Türkistan'a da girmiştir. Yeni tanımağa başladıkları bu kültürün kuvvetli etkisi altında kalan bazı şairler, Kazan, Azerbaycan ve Türkiye'den gelen yenilik fikirlerinden de cesaret alarak, Türkistan'ın kültür hayatında da esaslı reformlara ihtiyaç olduğu fikrini yaymağa başladılar. "Cedidçilik" adıyla tanınan yenileşme hareketi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru, artık bütün aydınları ilgilendiren bir mesele olmuş-

¹ köy   ² yusufoçuk, tayyare böceği   ³ kelebek   ⁴ kümes   ⁵ kulübe   ⁶ alacak
⁷ hücre, odacık   ⁸ yüzüne   ⁹ yarasa   ¹⁰ ölecek, yarı ölmüş   ¹¹ kupkuru   ¹² yay

tu. Bununla beraber, edebiyattaki yenileşme köklü olmamıştır. “Cedidçi” şairlerin eserlerinde iki temayül görülür: bir yandan eski konuları ve dili ile devam eden eski şiir; öte yandan da, eski şekilleri muhafaza ederek, kısmen yeni bir dille yeni konuları işliyen yeni bir şiir. Yukarda bahsettiğimiz Hive’li şair İvaz Otar’dan başka, “cedidçi” edebiyatın başlıca temsilcileri Mukimî, Furkat, Zevkî ve Zarî gibi Hokand’lı şairlerdir.

Asıl adı Muhammed Emin Mirza Hoca olan Mukimî, 1851 de Hokand’da doğmuştur. Babası bir fırıncı idi. Mukimî Hokand, Taşkent ve Buhara medreselerinde okumuş; öğrenimini bitirdikten sonra Hokand’a dönmüş ve 1903 te ölümüne kadar bu şehirde yaşamıştır.

Mukimî’nin, gazeller, murabba ve muhammesler, nameler ve mesnevileri içine alan bir divanı vardır. Nevaî, Fuzulî, Gülhanî ve Mahmur’un yolunda yürüyen Mukimî, bu şairlerin birçok gazellerini tahmis etmiştir. Şiirlerinin büyük bir kısmı, divan şiiri tarzındadır. Başlıca konuları aşk, ilkbahar, talihten şikâyet gibi klâsik konulardır :

*Nevbahâr açıldı güller, sebze boldı bâğlar,
Şohbet eylelik¹, keliñler cûralar², ortağlar...
Hayf kim ehl-i temîz uşbu maħalde hõr êken³,
Aldılar her yerde bülbül âşyânın zâğlar...*

Mukimî’nin Rus ve yerli memurları, zengin ve mollaları tenkid eden yergileri, diğer şiirlerinden daha önemlidir. Bu yergiler, mesnevi ve muhammes şeklinde yazılmıştır. Mesnevi şeklinde olanlardan en tanınmışları şunlardır: *Tanâbçılar* [Arazi ölçenler], *Dâdhâhım* [Muh-tarım], *Zavodçı bay* [Zengin fabrikatör], *Hacv-i Viktor* [Viktor (= Bek-turbay Ahmet) hakkında yergi], *Toy* [Ziyafet] ve *Evlüyâ*. Bunlardan başka, Mahmur’un *Hepelek* adlı gazeline yazılmış muhammesi ile *Veksel* [Bono] adlı diğer bir muhammesi de birer yergidir. Birkaç kişiye ziyafet veren hasis bir köy zenginini yeren “*Toy*”dan bir parça :

*Saldı el-qışsa êski desturhân⁴,
Qoydı sâyil kibi neçe⁵ hil⁶ nân.
Birisi yumşaq u biri qatğan,
Biri issig, biri mägâr⁷ atğan.
Eñg uçıda qoyuldu toqquz nân,
Külçeler⁸ taş ki sindurur⁹ dendân.*

¹ edelim   ² dostlar   ³ imiş   ⁴ sofrâ örtüsü   ⁵ birkaç   ⁶ çeşit   ⁷ küf
⁸ çörekler   ⁹ kırar

Süzdi¹ aş² bir likevde³ üç kişidin,
 Ketti aşın körüp heme⁴ hüşidin.
 Aş mişâli tabaqta köz yaşı,
 Kürmegi⁵, köp⁶ görünçidin⁷ taşı.
 Bir ağız emdi aldılar yeñgi,
 Çıqtı leppek tabaq üze çenği⁸.
 Fâtiha cehl ile oquştı⁹ turup,
 Keldiler toydın üyge aç kékürüp¹⁰...

Mukimî, Hokand civarına ve Fergana vâdisine birçok geziler yapmış ve bu gezilere ait intibalarını *Seyâhatnâme* adlı manzum eserinde toplamıştır. Kıtalar halinde yazılmış bu oldukça uzun manzume, Hokand'tan Şahimerdan'a, Hokand'tan Fergana'ya ve Hokand'tan Isfarağa'ya kadar olan yol intibalarını anlatır. Çok ilgi verici olan bu şiirde Fergana vâdisinde bulunan yirmi kadar köyün kısa, nükteli, canlı tabloları vardır. Şair, birkaç kelime ile köyün liderini karakterize eder ve köylülerin çok sefil, perişan halini açığa vurur :

Ultermege¹¹ qıldım yürüş,
 Yoldaş édi bir çitfurüş¹².
 Yéttim cedellep¹³ vaqt-i tüş¹⁴,
 Birdem¹⁵ qızıq¹⁶ bāzār éken.
 Bir ma'reke¹⁷ kördüm bütün,
 Cem'i yapınğan¹⁸ başğa ton¹⁹.
 Baqsam ki bēş yüzçe hatun
 Vā'iz sözini tīngler éken.
 Mīngbaşılıq²⁰ kimniñ işi?
 Dêsem, dēdi bīdānişī :
 Bir Qoştégirmenlik²¹ kişī,
 Hācī 'Īsā serkār²² éken.
 Mağrūr, hasīs u bīş u kem,
 Her gepte²³ yüz içgey qasem²⁴,
 Tek cāy alur māhāvđın²⁵ hem,
 Hācī özi murdār éken.

¹ koydu, doldurdu ² çorba ³ kâsede ⁴ herkes, hepsi ⁵ kürmek pirinç tarla-
 larında biten bir yabani ot ⁶ çok ⁷ pirincinden ⁸ tozu ⁹ okudular ¹⁰ geçirip
¹¹ Ulterme bir köyün adı ¹² bezci ¹³ hızlamp, hızla ¹⁴ öğle ¹⁵ dayanışık
¹⁶ tuhaf ¹⁷ kalabalık meydan ¹⁸ örtünmüş ¹⁹ çarşaf ²⁰ muhtarlık
²¹ Koştégirmen'li ²² vergi tahsildarı ²³ sözde ²⁴ ant ²⁵ cüzamlıdan

Eserde bazen kısa tabiat tasvirleri de vardır :

*Ēnhār u say¹ u çölleri,
Oynap kēledür suları.
Şīrīn ki zerdāluları,
Qand u ‘asel bīkār ēken.*

Şair iyimserdir. Eserinin sonunda şu sonuca varır :

*Şīrsiz ēmes dūr bīşeler,
Bar dur sehāvet-pīşeler.
Qılmaᅅg yaman endīşeler,
Yaᅇşuları hem bar ēken...
Bolma ᅇalāvette kesel,
‘Ālemde yoq bīnīş ‘asel.
Bīşek mūkāfāt-i ‘amel,
Dūnyā qurulᅅan dār ēken.*

Mukimî'nin dili basit, canlı ve plâstiktir. Şair az kelime ile çok şeyler ifade eder. Dilini zenginleştirmek için seve seve halk şiirinden deyimler, kelimeler alır. Çok defa şiirlerinde atasözlerini de kullandığı görülür. Özellikle yergilerinde, yarattığı kişilerin karakteristik konuşmalarına önem verir. Gerekince âdi kelimeler kullanmaktan bile çekinmez. Özbekçe, hattâ Rusça kelimeleri hiç çekinmeden ve bol bol kullanır. Yalnız Rusça kelimeleri kullanırken, onları halk dilinde benimsendiği şekilleriyle almağa dikkat eder : *bolat* (bilet) 'bilet', *bulus* (volost) 'yönetim bölgesi', *iştirab* (ştraf) 'para cezası', *kupas* (kupets) 'satıcı' gibi. Mukimî aynı zamanda bir dil devrimcisidir, yani yeni kavramlar için yeni kelimeler yaratır : *maşin qazan* 'sahra mutfağı', *sim qaq-* 'telgraf çekmek', *témir sandıq* 'demir kasa' v.b.

Mukimî'nin, dostlarına gönderdiği mektuplarına eklediği çok sayıda Farsça şiirleri de vardır. Bu şiirler, şairin biyografisi bakımından da önemlidir.

Yayınlar : *Divān-i Muqimî*, Taşkent 1912; Muqimiy, *Tanlangan asarlar*, Taşkent 1942, 1951, 1958; I. Akbarov (tophyan), *Muqimiy va Furqat aşulalari*, Taşkent 1957. 337 s.; Muqimiy, *Asarlar tūplamı* (= Üzbek klassiklari kutubhānasi), Taşkent 1960. 200 s. Örnekler : Abdullaeva, s. 138-152. Rusçaya çeviriler : Mukimi, *İzbrannue proizvedeniya* (çeviren: N. Uşakov), Taşkent 1953. 132 s., 1959. 214 s.; aynı yazar, *Lirika i satira* (çeviren: N. Uşakov), Moskova 1957. 152 s.; Klimoviç, s. 492-498.

¹ ırmak

İncelemeler : M. Şeverdin, *Satira Mukimi* : Zvezda Vostoka 1953/9, s. 117-125; Mallaev, s. 195-224; H. Zarif, *Muqimiy*, Taşkent 1955; A. Alimdjanov, *K voprosu o yazıke i stile satırı Mukimi* : Zvezda Vostoka 1955/5, s. 103-106; A. Abdugafurov, *Ўzbek demokratik adabiyâtida satira* : ŞY XXV/8 (1957), s. 151-160, özellikle s. 156-159; G. Karimov, *Furkat i Mukimi*, Taşkent 1958; *Furqat va Muqimiy haqida maqâlalar*, Taşkent 1958; Avşarova, s. 36-38; Klimoviç, s. 487-492; Anvar Şamaksudov, *O yazıke i stile satırı Mukimi* : Voprosı uzbekskoy literaturı. Literaturno-kritičeskie stat'i, Taşkent 1959, s. 415-436; M. Ahmadbâeva, *XIX asrning II yarmi XX asrning başlaridagi Ўzbek progressiv adabiyâtida halqçiliq* : ŞY XXVII/4 (1959), s. 120 v.dd.; Sâdir Erkinov-Ahuncân Sâbirov, *Muqimiy hayâti va icâdini ũrganişda ba'zi qūşimça materiallar* : ŞY XXIX/2 (1961), s. 138-146 (Mukimî'nin Farsça şiirleri üzerinde).

Asıl adı Zakircan olan Furkat (bazan Furkatî) 1858 de Hokand'ta doğmuştur. Babası Hâl Muhammed edebiyatı ve güzel sanatları seven bir adamdı. Furkat, Hokand medresesinde okumuş (1872-1875), 1878 de amcasının isteği üzerine Yangı (Yeni) Margılan'a (bugünkü Fergana şehri) göçmüş ve orada küçük bir dükkân açmıştır. 1880 sıralarında Margılan'a, daha sonra Hokand'a gitmiştir. O sıralarda Hokand'ta modern düşünüşlü bir şairler grubu vardı. Furkat da bu gruba katılmış ve yine bu grupta bulunan Mukimî ile yakın bir dost olmuştur. 1889-1891 yıllarında Taşkent'te yaşayan Furkat, gimnaziya (lise), tiyatro, gözlemevi, basımevi v.b. gibi Rus kültür kurumlarını yakından görmüş ve Rus edebiyatı ile de ilgilenmiştir. Fakat 1891 mayısında, Grandük Nikolay'ı yeren ve Rusların Türkistan politikasını tenkid eden bir şiiri yüzünden Türkistan'ı terk etmek zorunda kalmış; bir süre İstanbul'da yaşadktan sonra Mısır, Arabistan, İran, Afganistan, Hindistan ve Keşmir yoluyla 1893 eylülünde Yarkend'e gelerek burada yerleşmiş ve 1909 da bu şehirde ölmüştür. Asıl yurdunu hiçbir zaman unutamayan şair, sıla hasretiyle dolu birçok şiirler yazmıştır :

*Kêlip bu şaharğa köp ay u yıllar ötti¹ der-vâqi²,
Nê keldi âşnâdın hat² ne h'îş u aqrabâlardın...
Vaţannıñg iştiyâqın tartaram³ gurbet gamı birle,
Turup dur mên qutulmay⁴ gussa u renc u 'anâlardın.*

Furkat'ın şiirleri bir divan halinde toplanmamıştır. Bu şiirler, "beyaz," adı verilen antolojilerde, "Türkistân vilâyetiniñ gazetasi"nda yayınlanmış olarak veya yazmalar halinde zamanımıza kadar gelmiştir. Her şeyden önce lirik bir şair olan Furkat, çok sayıda gazeller, birkaç muhammes, müseddes, murabba ve bir müstezad yazmıştır.

¹ geçti   ² mektup   ³ çekerim   ⁴ kurtulmadan

Klâsik tarzda, Arapça ve Farsça kelimelerle karışık bir dille yazılmış bu şiirlerin başlıca konusu aşktır. Aşağıdaki parça, Keşmir'li bir kıza yazdığı ünlü gazelinden alınmıştır :

*Bir qamer-simānı kördüm belde-i Keşmîrde,
Közleri meshûr u yüz cûdû érür teshîrde.
Zerre zerre zer saçar başıga her kün âftâb,
Şubh kélgeç kéçe yatıp çeşme-i iksîrde...
Fâriğ érmes hîç kim ol dilrubânıñg 'ışkıdın,
Zülfiğa dilbesteliğ her bir civân u pîrde.
Aydım: "Ëy cān āfeti, zülfiñge bolmuş mên esîr."
Aydı: "Bul sevdānı qoy, 'ömrüng öter zencîrde."
"Noqta leb üstide bîcā dur" dedim. Aydı külüp :
"Sehv qılmış kâtib-i qudret meger tahrîrde."
Aydı : "Ëy bîçāre, qıldıñg nè üçün terk-i vatan?"
Mên dedim: "Gurbette furqat (Furqat) bar éken taqdîrde."
(ŞY 1959/9, s. 25-26)*

Furkat'ın, eski kalıplara bağlı kalmakla beraber, anlatış bakımından eskilerden ayrıldığı da görülür. Örnek olarak, şairin samimî duygularını anlatan aşağıdaki gazelini alalım :

*Kāşki bir yérde bolsaq érdi, cānān, ikkimiz,
Közi şüm ağıyārlardıñ anda¹ pinhān ikkimiz.
Her zamān devrān cefāsıdın qılıban bāde nûş,
Mestlikdin eylesek qayğunu yeksān ikkimiz.
Ol zamān seyr-i gülistān eylesek qol uşlaşıp²,
Reşkdin eylep gül u bülbülñi giryān ikkimiz.
Dehrñi āzāridın mest u harābātî bolup,
Terk-i hūş eylep, bolup ol yérde hayrān ikkimiz.
Qumrılarnı dāğ-i hicrāñga giriftār eyleben,
Yérge pāmāl eylesek serv-i hirāmān ikkimiz.
Nāgehāndın 'azm-i bāzār eylep, éy cān, şevq ile,
Salıp 'ālem élige köp şûr u tûfān ikkimiz.
Kemterin Furqat bu yañghıg³ müdde'āga yetmedi,
Kāşki bir yérde bolsaq érdi, cānān, ikkimiz.
(ŞY 1958/4, s. 74)*

¹ orada   ² el tutup   ³ gibi

Furkat'ın en çok tanınan lirik şiirlerinden biri, "Şaydıñg qoya bër, şayyād" sözleriyle başlayan bir müseddestir. Yedi bentle kurulan bu şiir, bir allegori olup, şairin hürriyet arzusunu ifade eder. Şair, kendi durumunu tuzığa düşmüş bir cevlânın durumuna benzetir :

*Şaydıñg qoya bër, şayyād, seyyāre êken mèn dèk.
Al dāmını boynıdın, bîçāre êken mèn dèk.
Öz yārını tapmasdın¹ āvāre êken mèn dèk.
İqbāli nīgūn, bahtı hem qara êken mèn dèk.
Hicrān oqudın cismi köp yara êken mèn dèk.
Köygen² cigeri bağı yüz pāre êken mèn dèk...*

(ŞY 1958/4, s. 24)

Furkat'ın, 1957 de eski bir yazma mecmua içerisinde ortaya çıkan müstezadı da üzerinde durulmağa değer bir eserdir. Şair, bu şiirini, müstezadlara özgü vezinle değil, fakat hezec ve muzari vezinlerinin kombinasyonu yoluyla yarattığı yeni bir vezinle (*mef'ûlü fâilâtün* [~ *mefâilün* veya ----] *mefâilün fâilâtün* || *mef'ûlü fe'lün*) yazmış; ayrıca uzun mısraı beşer hecelik cüzlere bölerek cüzleri birbiriyle kafiyelendirmiştir. Gayet ahenkli olan bu müstezadın birkaç beytini örnek olarak yazıyorum :

*'Aqlımnı aldı, hayretge saldı bir turfa cānān
sultān-i hūbān.
Ol bir tebessüm, eylep tekellüm, çūn māh-i tābān
boldı nemāyān...
Ahvāl-i zārım, sarıg' izārım lutf ile yārım
eylep temāşā,
Bildı u sordı, bu nev' kördı, bir laḫza turdı
manga baqıban...*

(ŞY 1958/4, s. 80)

Furkat birkaç yergi de yazmıştır. *Tuf* redifli yergisinde Hokand'ın bencil zenginlerine çatar :

Ey Hokand bayanları³, sizler dèk insānlarğa tuf!

Furkat, Rusların aracılığı ile tanıdığı Avrupa kültürüne hayrandır. Taşkent'teki Rus lisesi (gimnaziya) ve yine bu şehirde gittiği bir konser; ayrıca ampul, piyano, telgraf gibi onun için yepyeni olan ve yeni mede-

¹ bulmadığından   ² yanan   ³ zenginleri

niyetle gelmiş eşyalar hakkında da coşkun gazeller ve mesneviler yazmıştır. Çok ilgi verici olan bu şiirlerinden birkaç örnek:

G i m n a z i y a

Qılıp teklif bir zāt-i kirāmī,
 Kirip gimnaziya kördük tamāmı.
 Deme gimnaziya, kim bir gülistān,
 Érür her yana gülçinler hırāmı.
 Cihān ‘ilmi güliniñg neketidin
 Mu‘attar anda oğlanlar meşāmı,
 Ki taḥşil-i ‘ulūm u fen qıurğa
 Köp olsa şād sa‘y u ihtimāmı.
 Birinçi dersḥāne ‘ilm-i Yunān,
 İkinçide oqur Lātin kelāmı.
 Üçinçi Rūsiya qānūnı ‘ilmi,
 Oqurlar ihtitām u ihtişāmı.
 Alıp törtünçide ta‘līm-i Nēmis,
 Oqur bir cem‘iyet anda müdāmı.
 Yana ohşaş¹ aña köp dersḥāne,
 Ferāmūş oldu köñglümdin esāmı...
 Kirip el-qıssa hikmethāne içre,
 Heme ‘ilmini kördük telegramı...
 Ėsiz² kim bizniñg ötmiş³ ḥān u bēkler
 Kēcip ‘işrette zāyi‘ ṣubḥ u şāmı,
 Kētürmey yanığa bir ehl-i dāniş,
 Özige ḥāş etip yekser ‘avāmı...
 Olup gülçin-i ‘ibret Furqatiniñg
 Bu gülşen seyride şād oldu kāmı.

(ŞY 1959/9, s. 21-22)

N a ğ m e b e z m i (Konser)

Ey süḥanver, nükteres aḥbāblar,
 Fazl bahırıda dür-i nāyāblar,
 ‘Arşa-i dānişde çābük tāzlar,
 ‘İlm ile fen bābıda mümtāzlar!

¹ benzer   ² yazık   ³ geçmiş, eski

Êşitiñg, efsâne-î taqrîr étey,
 Nazmnuñg silki bile tahrîr étey.
 Êlge miñg sékkiz yüz u toqsan édi,
 Iyul¹ ayınuñg biri bolgan édi.
 Rûsiya şehrini seyr eyler édim,
 Likin endişemni hayr eyler édim.
 İttifâq ol küni tapıp haber,
 Eyledim yarmanka² sarıga³ güzer.
 Tüşti bir ‘âlî ‘imâratqa⁴ nigâh,
 Rûsiya halqıga êrken bezmgâh.
 Bilet aldım, anda olturdum kirip,
 Bezm bünyâd éttiler, kördüm kirip.
 Kette⁵ zal⁶ içre yaqıp bîhad çirâg,
 Tört tarafnı eylemişler tarh-i bâg...
 Bir bala⁷, bir hatun evvel az az,
 Boldılar anda çıqıban nağmesâz.
 Ba‘dezân qıldı aşula⁸ bir kişi,
 Nağme êrdi yanıda bir zen işi.
 Songra çıqtı bir quyaş⁹ ruhsârı zen,
 Êgnige¹⁰ kiygen édi kök pîrehen.
 Tal‘atı güyâ ki êrdi Müşteri,
 Reşk éter, körse cemâlini perî.
 Qolda¹¹ hat qıldı aşula nâz ile,
 Ortada tenhâ,¹² mehîn¹³ âvâz ile.
 İkki âdem anğa boldı nağmesâz,
 Biri royal¹⁴, biri berbatnevâz.
 Nağme u âvâz ikev bir perdede,
 Ya‘ni şüret, sâz ikev bir perdede.
 Zevq taptı dil alarnıñ sâzıdın,
 Şevq taptı cân munıñ âvâzıdın.
 Böyle şavt u sâzda mâhir körüp,
 Qıldı istihsân hem el qars urup¹⁵.
 Aferîn âvâzi toldı zalgâ,
 Tüştiler hem zevqnâk ahvâlga.

¹ temmuz ² panayır ³-a doğru ⁴ binaya ⁵ büyük ⁶ salon ⁷ erkek çocuk
⁸ şarkı ⁹ güneş ¹⁰ sırtına ¹¹ elde ¹² solo ¹³ ince ¹⁴ piyano ¹⁵ el çarpıp,
 alkışlayıp

Yandı¹ ta'zīm eyleben māh tamām,
 Gūyā öz burcığa qıldı hırām.
 Çıqtı yana halqı tālīb körüp,
 Zevqını āvāzığa gālib körüp...
 Cem'-i qızlar çıqtı on bēşdin ziyād,
 Bir qarı² ustāda eylep inqiyād.
 Qıldılar hāniş heme yekpāresi,
 Su bolup aqtı cigerler pāresi...
 Şavt birle 'aqlımı lāl éttiler,
 Nağmedin kōnğlümnü bīhāl éttiler.
 Hiç yérde böyle şavt eşitmedim,
 Hayriyet³ ki anda özdin kêtmedim...
 Kirdiler içkeri ol qızlar tamām,
 Bezm hem ol dem tügeldi⁴ vesselām.
 Sā'at on birgeçe⁵ bezm éttiler,
 Sonğra el öz üyige 'azm éttiler.
 Līk mēndin kêtmiş érdi 'aql u hūş,
 Lahza lahza şevq otı eylerdi cūş,
 Qayta⁶ körmek mümkin olsaydı dēben,
 Mużtarib dil sākın olsaydı dēben.
 El-ğaraż ol kēçe, ey aħbāblar,
 Tañğğaça⁷ uçtı kōzümdin hāblar.
 Dilde bar dur hāli hem bu ārzū,
 Kim yana körmek qılır men cust u cū.

(ŞY 1957/7, s. 105-107)

Gözlerinin önüne birdenbire seriliveren yenilikler, şairi bilimin büyüklüğü ve gerekliliği sonucuna götürmüştür:

Kōnğüllerniñ surūrı 'ilmdin dur,
 Kōrer közlerniñ nūrı 'ilmdin dur.
 Kerek her 'ilmdin bolmaq haberdār,
 Bolur her qaysı öz vaqtıda derkār.

Furkat, Avrupa kültürünün temsilcileri göziyle baktığı Ruslara büyük bir saygı gösterir. Hattâ Rus generali Suvorov ve Rus askerleri hakkında mesnevi şeklinde methiyeler yazmıştır. Ruslarla ilgili şiirlerinde Rusça kelimeler de kullanır: *fabrika*, *faeton* 'fayton', *gazeta*,

¹ döndü ² yaşlı ³ iyi ⁴ bitti ⁵ on bire kadar ⁶ bir daha ⁷ sabaha kadar

gimnaziya, *lampa* ‘lamba’, *royal* ‘piyano’, *teatır* ‘tiyatro’, *zal* ‘salon’ v.b. gibi.

Furkat daha Taşkent’te iken Rus misyoneri, Doğu bilgini ve “Türkistân vilâyetiniñ gazetasi” müdürü N. P. Ostroumov (1846-1928) ile tanışmıştı. Ostroumov’un terekesinde Furkat’ın, gezdiği yerlerden ve Yarkend’ten kendisine yazdığı 18 mektubu bulunmuştur. Bunlardan dört tanesi “Türkistân vilâyetiniñ gazetasi”nda yayımlanmıştır. Bu mektuplardan başka Furkat’ın birisini Mukimî’ye, ötekisini de daha Taşkent’te iken tanıdığı Rus türkologu V. P. Nalivkin’e gönderdiği iki manzum mektubu daha vardır. Bütün bu mektuplar Furkat’ın hayatı için dikkate değer birer kaynaktır.

Furkat bilimle de ilgilenmiştir. Ostroumov’un terekesinde Furkat’ın şu araştırmalarının müsveddeleri bulunmuştur: 1. Çağatay edebiyatında en çok kullanılan 55 veznin incelendiği ‘*İlm-i şî’rniñ qā’ide-i evzânı* adlı risale; 2. *Gepniñ tavşifi* [“Gep” adı verilen yemekli akşam toplantısı hakkında]; 3. *Ezâ tavşifi* [Matem hakkında]; 4. *Toy tavşifi* [Düğün ziyafeti hakkında]. Son üç araştırma etnoğrafya ile ilgilidir.

Divanının yazması: Mecmua, Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi No. 10072, 116 gazeli, 4 muhammesi, 1 müseddesi ve 1 müstezadı içine alır, bk. [Tal’at Ne’matov], *Furqatning yangi tâpilgan şe’rlari*: ŞY XXVI/4 (1958), s. 72-80 (örneklerle).

Örnekler ve yayımlar: Abdullaeva, s. 153-165; *Furqatning yangi tâpilgan şe’ri*: *Nağma bazmi*: ŞY XXV/7 (1957), s. 105-107 (*Nağme bezmi* ilk defa “Türkistân vilâyetiniñ gazetasi”nın 14 temmuz 1890 tarihli sayısında çıkmıştır); Furqat, *Tanlangan asarlar* (= ÜzSSR Fanlar Akademiyasi naşriyâti), Taşkent 1958; Furqat, *İkki tomlik tanlangan asarlar* (= Üzbek klassiklari kutubhânasi), Taşkent 1959. 232+188 s.; *Furqat şe’rlari*: ŞY XXVII/2 (1959), s. 115-127; *Furqat şe’rlari*: ŞY XXVII/9 (1959), s. 21-29.

Rusça çeviriler: Aybek, s. 270-276; Furkat, *İzbrannie proizvedeniya* (= Biblioteka klassikov uzbekskoy literaturı), Taşkent 1951. 63 s., 1958. 185 s., 1959. 186+231 s.; Furkat, *Lirika*, Taşkent 1959. 114 s.; Klimoviç, s. 498-502.

İncelemeler : Mallaev, s. 225-246; İ. Muminov, *Social’nie i prosvetitel’skie vzglyadı Furkata i ego bor’ba protiv srednevekov’ya*, şu eserin içerisinde : İ. Muminov, *İz istorii razvitiya obşçestvenno-filosofskoy misli v Uzbekistane konca XIX i načala XX vv.*, Taşkent 1957, s. 106-140; G. Karimov (toplıyan), *Furkat i Mukimi*, Taşkent 1958. 136 s.; M. Sabirov, *Obşçestvenno-politiçeskie vzglyadı Zakirdjana Furkata*: *Zvezda Vostoka* 1958/1, s. 135-140; A. Babahonov, *Poët-prosvetitel’ uzbekskogo naroda (k 100-letiyu so dnya rojdeniya Zakirdjana Halmuhamed-uglı Furkata)*: *Zvezda Vostoka* 1958/9, s. 200-205; Avşarova, s. 39-41; C. Hamdamov, *Furqat va rus tili*: ŞY XXVII/7 (1959), s. 150-156; Vâhid Zâhidov, *Furqat va Rossiya*: ŞY XXVII/9 (1959), s. 8-19; Hâdi Zarif, *Furqatning “Sayding qüyaber sayyâd”... şe’ri haqida*: ŞY XXVII/9 (1959), 128-132; Abdulla Bâbâhânov, *Furqat-ulkan ma’rifatparvar şâir*: ŞY XXVII/9 (1959), s. 133-139; S. Mirvaliev, *Furqatning çet ellardagi hayâti ve icâdi haqida*: ŞY XXVII/9 (1959), s. 140-150;

Ğulâm Karimov, *Furqat hayâti va icâdiga âid yangi materiallar*: ŞY XXVIII/1 (1960), s. 149-159; F. Curaev, *Furqat haqida drama*: ŞY XXVIII/2 (1960), s. 96-101; Halid Rasulov, *Furqat. Tanqidiy-biografik parça*, Taşkent 1960. 92 s.; Hayit, s. 128-130.

“Ceditçilik” akımının önemli temsilcilerinden biri olan Ubeydullah Salih, 1853 te Hokand’ta doğmuş ve 1921 de yine aynı şehirde ölmüştür. Şiirlerinde Zevkî mahlâsını kullanan Ubeydullah, kendi kendini yetiştirerek, Çağatay, Azeri ve İran edebiyatlarını, klâsiklerini okumuş ve halk edebiyatı ile de ilgilenmiştir.

Zevkî birçok yergiler yazmıştır. 1875 te yazdığı *Demişhân* adlı şiirinde Hokand hanı Hudayar Han’ın idaresi ile alay eder. Daha sonraki yergilerinde Ruslara hizmet eden Türkistan’lı memurlara da çatar. Bu yolda şiirlerinden birinde bir köy muhtarını şöyle karakterize eder :

*Arz bilen barsaŋg, kêt dēgey,
Derhāl üyiŋge yēt dēgey.
Mēn bir qapanğıç¹ it dēgey,
Güyā köpek serdār ēken.*

Zevkî, Avrupa bilim ve tekniğini öğrenmeyi vatandaşlarına tavsiye eder ve aydınların gevşekliğini *Efendiler* (1916) adlı şiirinde yerer. Zevkî, ‘aceb ermes redifli muhammesinde, vatani olan Fergana’nın ilerde hürriyete kavuşarak bayındır bir memleket olacağına dair ümidini belirtir :

*Şi‘ār-i şer‘ birlen zīnetefzā olsa Fergāna,
Taŋg ērmes dūr ki şehir-i cennetāsā olsa Fergāna.
Havāsı rūhperver hem dilārā olsa Fergāna,
Cihān ehliğa güyā def‘-i sevdā olsa Fergāna,
Bolup tofrağı ‘anber, su gülāb olsa ‘aceb ermes.
Ötüp bir qarn, agrānım, cihān ābād körgey siz²,
Cihān ehlini zālīm haddidin āzād körgey siz.
Giriftār-i elem ermes, hemeni şād körgey siz,
Burunğı³ ötken ketken köngülde yād körgey siz.
Qarığan⁴ çāğıda⁵ Zevqī şebāb⁶ olsa, ‘aceb ermes.*

Zevkî’nin şiirleri divan halinde toplanmamıştır. Örnekler : Abdullaeva, s. 168-170. Seçme eserleri: Zavqiy, *Tanlangan asarlar*, Taşkent 1958. 128 s., 1960. 112 s.

İncelemeler: Mallaev, s. 185-187; Hayit, s. 125-126.

¹ ısırıcı, ısırın ² göreceksiniz ³ önceki ^{4,5} ihtiyarladığı zaman ⁶ genç

Hokand'lı şair Osman Hoca Zarî'nin hayatı ve eserleri daha iyice araştırılmış değildir. Özbek edebiyat tarihçisi Sabir Abdullah'ın verdiği bilgiye göre, Zarî, gençliğinde önce sandıkçılık yapmış, fakat Zevkî ile tanıştıktan sonra medreseye girmiş ve öğrenimini bitirmiştir. Zarî, Zevkî'nin aracılığıyla Mukimî ve Furkat ile de tanışmış ve bu dört şair arasında samimî bir dostluk kurulmuştur. Sabir Abdullah, Mukimî'nin, Zarî'nin şiirlerine büyük bir değer verdiğini yazıyor.

Zarî'nin ahenkli gazelleri, muhammes ve müseddesleri halk arasında çabucak yayılmıştır. Daha sonra Zarî, Mukimî'nin etkisi altında yergiler de yazmıştır.

Zarî yeni konular ele almamıştır. Başlıca konusu aşktır :

*Meniñ bir Leylives aqlımnı alğan gül'izârim dur,
Anı şa'nîğa yazğan uşbu Mecnûnluq şî'ârim dur...*

Bu gazelin son beytinde, kendi memleketinde sayılmadığından şikâyet eder :

*Bu yêrde Zârî-yi aḥqarnıñ elge i'tibârim yoq,
Musâfir dek yürer men munda, gerçi öz diyârim dur.*

İnceleme ve örnekler: Sâbir Abdulla, Şâir Zâriy: ŞY XXIV/10 (1956), s. 99-106.

Eserleri yeni tanınmağa başlanan şairler arasında Namangan'lı Şevkî de vardır. Asıl adı Molla Şemsî olan Şevkî, Namangan bölgesindeki Kelvek köyündendi. Şairin hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Doğum ve ölüm tarihlerini de bilmiyoruz. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şevkî mahlâsını kullanan birçok şairler vardır. Namangan'lı Şevkî'nin şiirleri divan halinde toplanmamış ve "beyaz" adı verilen antolojilere de konmamış olduğundan, bugün elde bulunan Şevkî mahlâslı şiirlerin hangilerinin şairimize ait olduğunu tesbit etmek güçtür; bu yolda şimdiye kadar hiçbir araştırma yapılmamıştır. Namangan'lı Şevkî'nin olduğu kesin olarak bilinen iki manzum eser vardır : *Ceng-nâme-i Hudâyâr Hân* ve *Pendnâme-i Şevqî* adlı iki mesnevi.

Özbek edebiyat tarihçisi Gulam Karimov'un araştırmalarına göre, *Cengnâme-i Hudâyâr Hân* adlı mesnevinin yazması, Rus türkologu V.P. Nalivkin'in kitapları arasında bulunmuştur. Yazma şimdi Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Enstitüsü kitaplığındadır. Bayağı bir okul defterine yazılmış olan bu eser, Nalivkin'in 1910 aralık ayında deftere yazdığı açıklamalara göre, 1880 yıllarında asıl nüshadan istinsah edilmiştir. Nalivkin, kendi elinde bulunan asıl nüshayı Rus Doğu bilgini

İ. F. Gotval'd'a hediye ettiğini, fakat Gotval'd'ın o arada ölmüş olduğundan onun nerede bulunduğunu bilmediğini söylüyor.

Elimizdeki nüshada 106 sahife ve 1484 kadar mısra tutan bu eserin baş tarafı eksiktir. *Fâilâtün mefâilün feilün (fe'lün)* vezninde yazılmış olan bu eser, bir girişten ve yazarın "hâdisè" adı verdiği beş bölümden ibarettir. Konusu, Hokand hanları Şîr Ali Han (1842-1845) ve Hudayar Han (1845-1858 ve 1865-1875) zamanında göçebe Kıpçaklı Özbekler ile yerleşik Sartların savaşları, kabîle başkanlarının taht kavgaları ve 1852 de Musulmankul'un idaresinde merkezî hükümete ayaklanan Kıpçakların Bilqıllama (Namangan yakınında) meydan savaşında Hudayar Han tarafından yenilmesidir. Eserden örnekler :

Meydan savaşının tasviri :

*Zenberekçi¹ yubardı² üç oqnu³,
 Bilmedi soñgra bar bile yoqnu.
 Bir yolu barça qoydı ol dem at,
 İkki yandın salıştılar⁴ heyhât⁵.
 Êr yigitlerniñğ gayreti qaynap,
 Turmadı emdi atları oynap...
 Āsmāngā çıqıp ġubār u gerd,
 Qolğa esbābını alıp her ferd.
 Germ boldı ölümni bāzārı,
 Melekü'l-mevt olup ġarīdārı.
 Su kibi èl qanı tōkülmeklik,
 Tenleridin baş sōkülmeklik...
 Barçası bir birin sürüp her yan,
 Ba'zı cān vehmidin bolup ġayrān.
 Kim qaçıp, kim qovar, bil'almaslar⁶,
 Gerd ile bir birin kōr'almaslar...
 Ol küni bul şıfat edi dāyim,
 Boldı ġüyā qiyāmet u qāyim...*

Cengnāme-i Hudāyār Hān mesnevisi, yalnız edebiyat bakımından değil, tarih bakımından da değerlidir. Eserde, devrin savaş tekniği, göçebelerin görenekleri ve Türk kabîleleri arasındaki münasebetler hakkında dikkate değer bilgiler vardır.

¹ topçu   ^{2,3} üç top attı   ^{4,5} şilâh başı borusunu çaldılar   ⁶ bilemezler

Önce Hudayar Han'ın tarafını tutan şair, daha sonra *Pendnâme-i Şevqî* adlı mesnevisinde onu tenkid eder :

*Êrür şāh işi elge demsāzlıq,
Münāsib êrmes hānga sekbāzlıq.
Qayan bardı bu sendegi 'aql u hūş,
Yégey her itiñg peyse¹ peyse gōş².*

İki yüzlü ve yalnız kendi çıkarlarını düşünen saray adamlarını da şöyle yerer :

*Qaşıñğa kēlip nēce ehl-i cāh,
Barı³ özlerin körsetür⁴ hayrhāh.
Özin hīleler birle eylep qarīb,
Bērip sañga her küni yüz firīb...
Hükümetke etrāfdın qol⁵ salıp⁶,
İcip, yēp, barı alğança⁷ alıp...
Bolup sen şikār u oyun birle ğarq,
Bilip qılmasañg dost u duşmannı farq.*

İnceleme ve örnekler : Gulām Karimov, *Şavqiy poeziyasining realistik kuçi*: ŞY XXXI/2 (1963), s. 142-149.

Nevaî yolunda şiiirlerin dışında yergiler yazan daha başka şairler de vardı. Şüphesiz bu şairlerin eserleri, klâsik edebiyatın şiiirlerinden daha çok hayata yakındırlar. Bununla beraber, gerçek hayatı tasvir edebilmek için, Çağatay edebiyatının da roman, küçük hikâye ve dram gibi modern edebî türleri benimsemesi gerekmektedir. Fakat bu yenilik kurulamamış ve Çağatay edebiyatı eski divan şiiirinin kalıplarında donup kalmıştır. Ancak Rus ihtilâlinden sonra, bu yenilik Özbek dilinin yazı dili olarak kabul edilmesiyle (1921) edebiyata girmiştir. Böylece XX. yüzyılın başları, XV. yüzyılın başlarından beri devam eden Çağatay edebiyatının sona erdiği ve yeni bir edebiyatın, Özbek edebiyatının başladığı önemli bir dönüm noktası olmuştur.

K I S A L T M A L A R

Abdullaeva Ş. Abdullaeva - N. Mallaev - R. Şarapov, *Adabiyât hrestomatiyasi*, Taşkent 1955.

¹ eski bir ağırlık ölçüsü (50 gram kadar)   ² et   ³ hepsi   ⁴ gösterir   ⁵⁻⁶ el uzatıp   ⁷ alabildiği kadar

- Avşarova M. P. Avşarova - E. D. Svidina, *Uzbekskaya literatura*, Moskova 1959.
- Bombaci Alessio Bombaci, *Storia della letteratura turca*, Milano 1956.
- Braginskiy İ. S. Braginskiy, *Uzbekskaya literatura: İstoriya literatur narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Moskova 1960.
- Hayit B. Hayit, *Die jüngste özbekische Literatur: CAJ [=Central Asiatic Journal] VII/2 (1962), s. 120-152.*
- Köprülü Fuad Köprülü, *Çağatay edebiyatı: İslâm Ansiklopedisi III (1945), s. 270-323.*
- Mallaev N. M. Mallaev, *Ūzbek adabiyâti tarihi* Taşkent 1955.
- Semenov A. A. Semenov, *Sobranie vostochnih rukopisey Akademii nauk Uzbekskoy SSR, cilt I-II*, Taşkent 1952-1954.
- ŞY Şarq Yulduzi (Taşkent), aylık edebî dergi.
- Thúry J. Thúry, *A középázsiai török irodalom [Orta Asya Türk edebiyatı]*, Budapeşte 1904.